

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET KIADÁSA

LATOR.

Irta: Balass. József.

A *lator* szó a magyar nyelv régi szókincséhez tartozik; ott találjuk már a legrégebb magyar kódexben, a Jókai (régebben: Ehrenfeld) kódexben. Alakja és az a körülmény, hogy egyedül áll, nagyobb rokonság nélkül a magyar szókincs sűrű erdejében, arra mutat, hogy idegen jövevény. A Czuczor—Fogarasi Szótár azt mondja, hogy «eredetileg nem egyéb, mint a szentírásból ismert latin *latro*». Ez a vélemény azonban nem maradt meg változatlanul. Miklosich etimológiai szótárában (Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, 174. l.) *lotru* címszó alatt szláv nyelvek szavaival állítja egy sorba s melléjük állítja az ófn. *lotar* szót. Ebből az összeállításból azt következtethetjük, hogy Miklosich német eredetűnek tartja a magyar és szláv szavakat.

Ezóta megváltozott a magyar nyelvészek felfogása a *lator* szó eredetéről. Ennek első jelét Halász Ignác dolgozatában látjuk (Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. Nyr. 18:215). Itt csak ennyit mond: «*lator* (német eredetű)»; minden bizonyítás nélkül. Lumtzer és Melich «Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter» c. munkájukban tárgyalják a *lator* szót és a kfn. *loter*-ben látják eredetijét. Azóta ez az általánosan elfogadott vélemény. Gombocz Zoltán (MNy. 7:37), Moór Elemér (A Toldi monda és német kapcsolatai), Simonyi Zsigmond (Nyr. 49:100), Thienemann Tivadar (Ung. Jb. 2:100) egyértelműleg a kfn. *loter*, *lotter* átvételének tekintik a *lator*-t.

Ezzel, a már eldöntöttnek tekintett felfogással szemben a szó alakjának és jelentésének vizsgálata alapján a Czuczor—Fogarasi Szótár véleményéhez kell visszatérnem és a *lator*-t a latin *latro* szó átvételének tartom.

Nézzük először a szó alakját. Az átadó nyelv a mai felfogás szerint, a német nyelv volt. Mivel a *lator* már legrégebb kódexeinkben előfordul, az átvétel a német nyelv középfelnémet korszakában történhetett. Ha végignézzük azokat a szavakat, amelyek a középfelnémet nyelvből kerültek a magyarba, azt látjuk, hogy a kfn. *-er*, *-aere* szóvégből a magyarban mindig *-ér*, vagy magánhangzó illeszkedéssel *-ár* lett: *erker* > *erkély*; *gollier* > *gallér*; *hoher*, *hâ-*

haere > *hóhér*; *panzer* > *páncér*, *páncél*; *binder* > *pintér*; *wagenaere* > *bognár*; **zapfelaere* > *csaplár*; *krâmaere* > *kalmár*; *burgaere* > *polgár*; *tragaere* > *trágár*. Sőt a korai újfelnémet korban átvett szavakban is -ér, -ár lett a szóvégi er-ből: *zeiger* > *cégér*; *vorreiter* > *fullajtár*; *morder* > *mordály*; *morser* > *morzsár*, *mozsár*; *thaler* > *tallér*. Csak az újfelnémet korszakban átvett mélyhangú szavakban lett a szóvégi -er-ből a magyarban -or; pl. *zucker* > *cukor*, *gader* > *gádor*, *schwager* > *sógor*. Tehát ezeken a példákön okulva, azt mondhatjuk, hogy a kfn. *loter*-ből, ha abban a korban kerül a magyarba, *lotár* lett volna.

Még erősebb bizonyíték a német eredet ellen a szó jelentése. Gombocz így okolja meg, hogy a *lator* német jövevényszó: «A középfelnémet *loter* (= újfelnémet *lotter*), a magyar *lator* példaképc 'könnyelműt, semmiházit, feslett erkölcsűt' jelent. A nyelvemlékek és a népnyelv bizonyossága szerint ez volt a magyar *lator* eredeti jelentése is: semmiházi, gazember, parázna, kurafi. Mai tolvaj, rabló jelentése csak későbbi fejlemény». A magyar nyelvtörténet adatait vizsgálva, éppen az ellenkező eredményre jutunk. A NySz. adatai azt bizonyítják, hogy a *lator* szó a kódexek korában és később is, rablót, gazembert jelentett. Ime néhány példa a kódexekből: *Ti vagytok két latrok, kik ez világot kernyel kerengik.* (Jókai K.) *Útet kezdé verni, miképen tolvajt, latrot. Ti gonosz latrok és kegyetlen gyilkosok.* (Virg. K.) *Latrok jövének én házamra. Gonosztevő latrok.* (Érdy K.) Ugyanez a jelentése a *lator*nak a későbbi századok irodalmában. Másik jelentése: parázna, kurafi, csak a 16—17. sz.-ban fordul elő néhány írónál. A *lator*-ból képzett szavak is mind az eredeti jelentést őrizték meg: *lator*ködik: rabol, garázdálkodik; paráználkodik jelentéssel csak a 16. sz. második fele óta fordul elő; *latorság*: rablás, garázdálkodás, gonoszság; *latorságos*: gaz, aljas.

Így áttekintve a *lator* szó jelentését a régi irodalomban, azt látjuk, hogy eredeti jelentése: rabló, gonosztevő, tehát ugyanaz, mint a latin *latro*-é. Csak később, a 16—17. század vitázó, szabadszájú irodalmában használták kezdetben mint jelzöt parázna értelemben: *lator asszony*, *lator társa*. Az irodalmi nyelv máig is az eredeti rabló, gonosztevő jelentést őrizte meg. A nép nyelvében a *lator* szó eredeti jelentése enyhült, amint azt elég gyakran tapasztaljuk, és a TSz. adatai szerint ma ilyen jelentésekkel fordul elő: vásott, konok, megátalkodott; csintalan, eleven, kópé, víg fickó; kicsapongó, parázna, kurafi.

Hogy hogyan lett a latin *latro*-ból a magyarban *lator*, azt könnyű megérteni. Amint fentebb a kódexekből vett idézetekben látjuk, a *lator* szó csaknem mindig többesszámban fordul elő: *latrok*; a régi, ú. n. hangzóvesztő szótövek (*álmok*: *álm*, *sátrak*: *sátor*, *ökrök*, *ökor*, *bokrok*: *bokor*) mintájára a *latrok*-hoz is megalkotta a nyelvérzék a *lator* egyesszámot.

ÚJABB ADATOK SZÓLÁSAINK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: **Beke Ödön.**

Olyan vén, mint a hetevény. A *hetevény* a ‚fiastyuk‘ csillagzat neve a Székelyföldön és a baranyamegyei Ormányságban. Csíkszentmihályon a *hetevén* v. *hetevény* a nyár derekán jelenik meg, ekkor kezdi a zab háyni a fejét. Azért mondják: *Még nem pillantotta még a hetevént, azért nem fejedzik.* Az öregre azt mondják: *Égyüdüös a hetevénnel.* *Olyan vén, mind a hetevén.* Tréfásan harminc éves leánynak is mondják. (Szöcs Lajos szíves közlése.) Ez a szólás tehát párja annak az országszerte elterjedt mondásnak: *Vén, mint az országút* (Nyr 68:77). Ebben azonban a tejút országút neve elhomályosult, azért nyugaton *postautat* is mondanak helyette, ami pl. Kemenesalján az országút neve. De az eredeti jelentés elhomályosodását azok a változatok is bizonyítják, amelyekben az országút nevet kap, pl. Mikszáth Fekete kakasában: *Vén, mint a palojtai országút* (Rubinyi, M. K. stílusa és nyelve 69). *Vén vagyok, mint a perkáti országút* (Tolna m. Pálfa, Palotay Gertrud).

Vigyorognak a csillagok. Kiskúnhalason *vigyorog a nap*, ha a felhők közül ki-kibukkan (Nyr 68:31). A Székelyföldön meg, mikor téli fagyos éjen derült az ég, azt mondják: *Mind vigyorognak*, mien hegyes szemmel néznek a csillagok (MNY 12:38). A *vigyorog* alapszava, a *vigyog*, Törös Beregszászi nyelvjárásában ‚nevet‘ jelentéssel van följegyezve. Ennek csak hangváltozata *vicsog* vihog, *vigyorog*, kacag (Marcal mell., Bodrogköz, Cegléd, Hajdú m. Földes, Jászság, Beregszász, MTsz Szalonta, Nyr 42:462), ‚vicsog, mosolygásra huzogatja a szájacskáját (a csecsemő)‘ (Csallóköz); ‚vigyorog‘ (Kiskúnhalas) MTsz; *vicsorog* ‚nevet‘ (Somogy m. Szenna, Nyíri). A MTsz ismeri ezt a szólást is: *a nap kiviccsanik: a felhők közül kisüt, kivillan* (Somogy m. Balaton mell., Bács-Bodrog m. Bezdán), egy zalamegyei mesében azonban így is előfordul: *Egyszer aztán kiviccsant a torony* (Balaton vid. MNGy 8:472), tehát ‚kivillant, előtűnt hirtelen‘.

Szent János pohara, áldása. A Pallas-Lexikon szerint János áldása Szt. János evangélista emléknapiján, dec. 27-én az egyház által e szent tiszteletére megáldott bor, melyet a hívek eltesznek s belőle azon célból isznak, hogy Szt. János közbenjárása által minden testi-lelki bajtól megóvassanak. Egy temesközi mesében két vőfély a temetőn keresztülmenet megrúgott egy koponyát, s csúfságból meghívta a lakodalomba. A koponya megszólalt s elfogadta a meghívást. A megijedt vőfélyeknek a pap azt tanácsolta, hogyha eljön, valahányszor isznak, azt mondják: *„Igyuk mög a Szenjános poharát!„* Valóban, mikor inni akartak, a *Szenjános poharát köszöntötték rá.* A lakodalom végén a koponya is meghívta őket vendégségbe. A pap tanácsára elmentek a pap *prosekción*jával, s megint a *Szenjános poharát itták mög*; azt mondta nekik a koponya: *«Szöröncsések vattok, hogy prosekcijóvâ gyüttetök ki, mög a Szenjános áldását köszöntöttétök rám».* Másutt a *Szentjános pohara, áldása* ‚búcsúpohár‘ (MNY 3:338, 6:351, SzhSz), s a szólás német eredetű (Ernyey MNY 9:399, Tolnai 10:24), de megvan mása a szlovénben is (Mariánovics Milán [= Simonyi] Nyr 43:283). A somogymegyei Kapolyon azt mondják: *Megittuk az Erzsébet poharát* (Nyr 26:327). Mondják-e ezt másutt is, s mi lehet az eredete?

Szent Mihály lova. Calepinusnál először van szótározva annak a saroglyának ez a neve, amelyen a halottakat vállon viszik a temetőbe, a legrégebb adatunk azonban a Székelyudvarhelyi kódexből való: mikoron négy embernek miatta vitetik atte testöd a *szent mihál lovába* (272); azonkívül egy tordai diák 16. sz.-i bejegyzésében: *zent Myhalj loua* (Nyr 35:224). Eredetére nézve l. MNy 3:338, 6:216. Egy névnapi köszöntő szerint Szent Mihály igazi lovon viszi a halott lelkét az égbe: Ha pediglen eljön a... halál... akkor aztán testét négy szál fekete deszka közzé préselve... hegedülő cigánok kisírják a temetőbe, lelkít pedig *Szent Miháj négy fekete csikójával* repicse a mennyeknek országába! (Érmellék, Nyr 29:532).

Az istenfáját! Nagyon elterjedt káromkodás. Vácott így mondják: *Az istenfáját, aszt a jószagút!* (NyF 10:52). Nyilván arra a szagos, recéslevelű növényre gondolnak, melynek a háromszékmegyei Nagyajtán *istenfa* a neve (Nyr 34:105). Ez a növény Artemisia-fajok neve (Kiskúnság 29:19), még pedig az *A. abrotanum* (Tolna m. Sárköz Ethn. 15:273, Makó 18, Moldva Bogdánfalva MNy 29:317, Csapó 244), *A. absynthium* (Nagykároly SzF 2:67), *A. monogyna* (Jászapáti MNy 23:69), a Brassói-törben is megvan ez alakban, másutt a régiségben *istenfája* (1520—30 MNy 11:38, GyöngyT. Dorst. CasGl. Melius, Clusius, Cal. SzikszaiF); *Istenke fája* *A. monogyna* (Kúnszentmiklós MNy 23:69); Kolozsvárt az *istenfa* *Biota orientalis* (SzF 2:67). A káromkodásnak azonban semmi köze sincs az istenfája növényhez, mert eredetileg euphemisticus átalakítása volt a penis dei magyar megfelelőjének. Ugyanígy mondják: *a kutya fáját!* penis canis értelmében.

Három a magyar igazság. Ez ma általánosan elterjedt alakja szólásunknak. De Baján ezen kívül így is mondják: *Három a magyar!* (Nyr 31:283). A Szamosháton: *Három az Isten igazsága* (Csüry). Sirisakánál: *Három az igazság* (Marg.). Egy udvarhelymegyei mesében: *Három az isten igaza* (Keresztúrfiszék MNGy 12:177). Erdélyi közmondásgyűjteményében ellenben így jegyezte föl: *Mert egy az igazság.*

Kutyafejű tatár. Csokonai egyik vígjátékában emlegetik először irodalmunkban a *kutyafejű tatárt*, s Petőfi János vitézában is szerepel. Mindketten bizonyára a nép ajkáról vették.¹ Az udvarhelymegyei Égén káromkodásban mondják: *Te kutyafejű tatár!* (Nyr 27:477). Más népeknél is emlegetnek kutyafejű és kutyaorrú szörnyetegeket így az észteknél, cseremiszeknél, finneknél (Beke, Nyr 56:61, 58:119, Toivonen, FUF 24:97). Az észtek beszélnek olyan kutyaorrúakról, melyeknek csak egyetlen nagy szeme van a homlokuk közepén, de az akkora, mint a hold vagy egy kerek doboz, de ezzel messzebbre lát, mint az ember kettővel. A csebokszári cseremiszek szerint is van féllábú és félszemű kutyaorrú. A szarapuli és a malmyzsi votjákok szerint a *Paläs-murt*, félszemű, félkezű, féllábú óriás, az erdő réme, akinek hangja a népképzelet szerint a visszhangban hallható (Munkácsi, Votják Szótár 541; *paläs* 'darabka, kis rész', *pal* 'fél'; *murt* 'ember'). Wichmann a moldvai csángókról írja szótárában, hogy az ő hitük szerint a tatároknak csak félszemük van: „Die Tataren sollen nur

¹ Kálmány Lajosnak egy egyházaskéri meséjében szerepel pl. a *kutyafejű tatár* (Hagyományok I. 17.).

ein Auge haben und wohnen irgerdwo im Osten; in alten Zeiten sind sie öfters in die Moldau eingestürmt."

Eb ágyából esett. Ismeretes, hogy a nép a boszorkányokat ördögöknek, az ördög leszármazottainak tartotta, s a boszorkányokat avval szidták, hogy *ördög ágyában született* (Kertész, Szokásmondások 91). A néphit szerint a boszorkányok kutyává változhatnak, érthető tehát, hogy egy mesében *eb ágyából esett* is előfordul szidalomképpen: Hát te fiu, *eb ágyából estél* volna, hol a poklokon telekeltél annyit? (Kisküküllő mel. Pócsfalva Nyr 39:284). Kertésznél is: *eb ágyába született boszorkány.*

Bórsóuszálmán kém megégetni. Szamosháton Csüry szerint a. m. 'tüzrevaló, gonosz ember'. Csefkó egy érdekes cikkében kimutatta, hogy régen borsószálmán a boszorkányokat égették meg (Balassa-Eml. 46, vö. még Beke Ethn. 46:144). Azért mondták az öregasszonyokra: *Vin ígetni való* (Szolnok-Doboka m. Domokos Nyr 42:69). A Dunántúl inkább azt mondják *tüskérevaló 'gonosz'* (Sárköz Nyr 32:463), pl. Én is régön láttam ám ilyen *tüskére való vén boszorkányt* (Somogy m. Hetes MNGy 6:325). Ugyanebben a cikkében Csefkó azt is kimutatta, hogy ez a szólás eredetileg nem a boszorkányokra vonatkozott, hanem a házasságtörők és gyermekgyilkos anyák régi büntetésének egykori emléke, mert tövises fával megverték vagy tövissel kirakott sírba elevenen temették el őket (vö. még Ethn. i. h.).

Farhámos mise. A Palócságban, Rimaszombatban és Heves megye mátrai járásában Vozári Gyula följegyzése szerint a *farhámos mise* 'az olyan *adstantialis mise*, melyen a kispapok dalmatikába öltözve szoktak segédkezni' (Nyr 26:382). A nógrádmegyei Ipolyvecén 'három papos mise' (Noga Tibor). A Karancsvidéken (Nógrádmegyér, Ság, Sóshartyán) *farhámos* 'ünnepies, díszes', kül. a *farhámos mise* kifejezésben (Nyr 46:133). A MTsz nem közli, pedig már a CzF-ban is megvan palóc tájszóként, ezzel az értelmezéssel: 'ünnepélyes mise, midőn a papok ékesebb, cafrangosabb öltözékekben szolgálnak'. A nagyüküllőmegyei Halmágyon *forhám* 'kétujjnyi széles fekete szalag, melyet az asszonyok a homlokuk fölött szorosan a fejkötőjükre kötnek' (NyK 31:408, Nyr 31:230). A szó régiségére vall, hogy Szlavóniában is följegyezték, az eredetihez közelebb álló jelentéssel: *farhám* 'az a szalag, amit hátul a futára kötnek' (*futa* 'színes szalagöv', Nyr 23:308—9). Ma a *farhám* már csak lószerszám, még pedig 'cifra sallangos hám, mely a ló farát betakarja, különösen avégből, hogy ereszkedőkön a ló a szekeret könnyebben tarthassa' (CzF). Ezek az adatok is bizonyítják, hogy a 16. szbeli levélben szereplő *faraszýára* a. m. 'fara szíjára' (Nyr 63:131, 68:63).

Ölbe kap. Egy udvarhelymegyei mesében azt olvassuk: Mikor megérkeznek, a Sármán kiráj *kapja az ölbe a vejít* (Kereszturfizék MNGy 12:206). Az *ölbe kap* itt nyilván nem azt jelenti, mint ha kis gyermeket vesznek ölbe, tartanak ölben. Tkp. két öle van az embernek: az egyik ülő helyzetben, a két combja, hasa, melle és két karja közt, álló helyzetben pedig az ölelő kar és a mell között. Ülő helyzetben felnőtt is ülhet az ölben, nem egy népdalunkban ül a leány a legény ölében, a másik esetben azonban csak kis gyermeket lehet ölben vinni, ölben tartani, pl. mikor az anya szoptatja gyermekét. Mikor tehát Sármán király az ölbe

kapja vejét, az nyilván azt jelenti, hogy megöleli. A régi nyelvben a kar által alkotott *öl* általános kifejezés volt; pl. Terni vix eam arborem circumplectuntur: *Alig érik [azt a fát] ölékkel hárman által*. A complexu abripere: *Öléből kiragadni* (PP). *Boczata magat ewlebe*: misit se inter brachia ejus (EhrK). *Öleeben zoroytta* (ÉrdyK). *Meg nem tölti a kezét, sem az ölet*, a ki kévét köt (Offic.) NySz. A sopronmegyei Dörön ezt az ölet *nyaköl*-nek mondják: Ahogy meghozták a gyereket, nagy örömmé *nyakölbe* kapta az anyja (Nyr 28:521).

Szamosháton: *Ölbe vitte a gyermeket a mezőüre* (Csüry). Fazekas Ludas Matyjában is: *Ölükben vitték kocsihoz* (II. lev.) *Öltre mennek* (Arany, A fülemile). Azután a két karba férő mennyiség: *Hozzál egy öfát! Tettem a jószág elibe egy öf szénát* (Csüry SzhSz). Az *öl* és *nyaláb* keveredéséből keletkezett a palóc *öleb* ‚nyaláb’ szó: *egy öleb szalma, moha; fölölebel, fölnyalából* (Mátra vid., Gömör m. MTsz.). Nyilvánvaló, hogy a mértéket jelentő *öl* ‚Klafter, Faden’ is e jelentésből fejlődött, mint a Ludas Matyi köv. részlete bizonyítja: Ilyen [fa] lenne derék, ha *egy ölnyi kerülete* volna. Döbrögi mellé áll s *által* próbálja *ölelni*. Akkor megkapván Matyi túlnan *két keze szárát*, Egy gúzzsal, melyet csak azért font, összeszorítja (II. lev.). A szó megfelelője a votják kivételével az összes rokon nyelvekben megvan, azonban az osztjákban, zürjénben, cseremiszbén és mordvinban csak ‚Klafter’ jelentése maradt meg, de ez sem más, mint ‚a két széttárt kar hosszának megfelelő hosszúság’ (Csüry), ‚mit beiden ausgestreckten Armen gemessen’ (Paasonen, S-Laute 18); a vogulban *tal* ‚öl (a kiterjesztett karok végeinek távolsága)’ (Munkácsi VNGy 2:707), de itt eredeti jelentésében is használatos: *taləŋ xum talnə mən palimən* ‚öles ember módjára öltre megyünk mi’ (uo. 3:419). Ervast finn szótárában helytelenül különválasztja a mértéket jelentő *syli* szót a másiktól. A finn *syli* jelentése teljesen egyezik a magyar *öl*-ével: 1. ‚Klafter’; 2. ‚Arm, Schoss’, *syliissä* ‚auf dem Schoss, auf dem Arm, in den Armen, auf der Knie; *ottaa syliinsä* ‚auf den Schoss, in die Arme nehmen, in die Arme umschlingen, einen umarmen, umschlingen’; *tule syliini!* ‚komm in meine Arme, an meine Brust!’ *vaipua jkn syliin* ‚an die Brust jmn des sinken’; *syliysten istua* ‚einander auf dem Schoss sitzen einander umschlungen halten’; *syli, sylys, syllinen* ‚Armvoll’, *kolme sylystä (syllistä) puita* ‚drei Armvoll Holz’; *halko-sylys* ‚Armvoll Brennholz’; *syli heiniä* ‚ein Armvoll Heu’. A lappban hasonlókép: *sállä* ‚1. bosom (enclosure formed by breast and arms; embrace with one hand; 2. fathom as measure of length (about 2 metres); 3. cord, fathom, as a measure used for measuring firewood; piled up cord of firewood; 4. armful (e. g. of hay, as much hay as one can hold in one’s arms)’ (Nielsen; Lagercrantz, Lappischer Wortschatz 6028. sz.).

Nincsen lába. Szamosháton, ha megsántult az ökör azt mondják: *Nincs annak az ökörnek lába* (Csüry). A népnyelvben hibázik a. m. ‚hiányzik’ (MTsz, SzhSz). Kisújszálláson: *a fülem is hibázik* a. m. ‚nagyot hallok’ (MTsz). Bakonyalján: *hibáz a fülem, a szemem* ‚nagyot hallok, rosszul látok’ (NyF 34:95). A rokon nyelvekben hasonló kifejezések nem ritkák. Egy cseremis mesében pl. a hős 33 évig feküdt a kemencén ‚kéz és láb nélkül’ (*kitte jolte*), azaz bénán. Mikor aztán meggyógyítja egy

angyal, azt mondja neki: «Kelj fel, mozogj, aztán lesz kezed lábod (*liješ jolet kiðet*)» Beke MSFOu 76:222). A finnben *jalaton* (dial. *jalvotoine*) 'lábatlan', de azt is jelentheti: 'fájóslábú, járni, mozogni képtelen'; pl. *hevonen tulee juuri jalattomaksi* 'a ló egyáltalán nem tud járni, megfájdult a lába'; *vaikka olen juovuksissa, en tule sentään jalattomaksi* 'ámbar becsíptem, azért tudok járni' (szó szerint: 'nem válok lábatlanná'); *kontiton* (dial. *konteto*) ua.; pl. *kyllä se niin paljon juovuksissa oli, että oli jurri kontiton* 'bizony annyira berúgott, hogy lábra se tudott állni' (*kontti* 'láb', dial., 'a láb a térdig, lábszárcsont'; a Sanakirjasäätiö gyűjtéséből Hakulinen szíves közlése). Ide tartoznak több finn-ugor és török nyelvnek azok a kifejezései, melyekben a szemetlen, fületlen, nyelvetlen jelentése: vak, süket, néma. (Vö. Nyr 62:129.)

Felrázta az abroszt. Hódmezővásárhelyen jegyezték föl ezt a szólást minden magyarázás nélkül (Nyr 2:142), Margalics szerint azonban azt jelenti, hogy nem kap enni. Újabb följegyzés szerint Orosházán így mondják: *Förászták az abroszt v. összerászták a babaruhát*, s ez annyit jelent, hogy összevesztek (44:332).

Felhözsák. A somogymegyei Tabon *felhözsák esett le* a. m. 'záporosó esett' (MTsz). Hasonló kifejezés a hevesmegyei Besenyőteleken: *essözsák* 'leereszkedett terhes felhő' (NyF 16:47), pl. *úd döt belülle a vér, mint az essözsákbú* (MNGy 9:155).

Bitangvetett. Kriza a szólásmódok közt közli: Ha tartottad, tartsad! *Bitangvetettnek* mondják (MNGy 12:37). A MTsz szerint a Székelyföldön *bitang* 'fattyúgyermek', s a háromszékmezei Uzonban *bitangot vetett* 'fattyúgyermeket szült'; vö. *fattyat vet* (Kecskemét, Szeged, Komárom vid.); *fattyat hány* (Érsekújvár) MTsz.

Szerbe-számba szed, vesz. Beregszászról közölték ezt a szólást: *szerbe-számba szedte* 'rendbe rakta' (Nyr 26:523). A Szatmár megyéből származó Móricz Zsigmond a *szerbe-számbavesz* kifejezést 'számba vesz' értelemben használja: A gazdának a tisztaság és a rend odáig terjed, hogy a szerszámjai jó karban legyenek. Az állatai jól elhelyezve éljenek s ő maga egy pillantásra *szerbe-számba* tudja venni az udvar egész készletét (Kelet népe, 1938 II. 1). Debrecenből is közölték: *Szerbe számba veszi*: összeszedi, megoldvassa, mennyi (Nyr 29:429). Mindennek *tudja szerét-számát* a házban (Barcafalvi): tudja, mi hol van. Lehr a Toldi Estéje magyarázataiban (173. l.) idéz ugyan a népnyelvből is adatokat, de nem közli a följegyzés helyét: *Szerbe-számba tartom* én a fűbéreseket: hogy ki fizetett ki nem. Ez a gyerek *tud* mindent *szerül-számul* a házban, ebből lesz valami. A Toldi Estéjében: *Szerbe-számba vette* a hadi eszközét — S elhagyá az olasz sorompók közét: *összeszedte* (III. é. 3.).

Hököt mond. Egy hevesmegyei népmesében egy királyné a szolgálóit mind megöli. Az egyik leányt azonban nem sikerült elpusztítania, mert mikor azt parancsolta neki, hogy tartsa a fejét a tőkére, «a lány *hököt mondott*, nem tartotta», s a leányt lesben álló kedvese megmenti (Besenyőtelek MNGy 9:401). A *hököt mond* itt a. m. ellentmond. A *hök* indulatszó, mely által a szarvasmarhát, különösen az ökröt hátrálásra szólítják (CzF). Szamosháton *hök* 'hátra! vissza! (ökröt hátráléptető szó)' (Csüry);

Erdővidéken *hök még nye!* Udvarhely m. (Nyr 9:236); Csiksztdomokoson *hök hegyös!* ,vissza! hátrább az agarakkal! (NyF 9:28) Zilah vidékén *hök!* v. *hök te hök!* (Nyr 28:286), Veszprém m. Lovászpatonán *hü!* (ökörnek, hogy hátra menjen NyF 34:72). Marosvásárhelyt *hök me!* «hátrálj» (Nyr 27:480). Megvan már a régi nyelvben: *Hök* hátrább hitván ember (Haller). *Hök* barom, nem tudszé szemérmesben hazudni (Pázmány). NySz. Belőlek képzett igék: *Höcköl*ni, Retundere, Reverberare (MA 1621). (Az isteni felelemnec iozaga embört) mindön gonossagtól *meg hőköl*, mint az eztön a barmot (NagyszK NySz). *Hököl*ni ,a marhát visszahátráltatni' (Erdővid. Nyr 9:236), *hőjköl*ni ,visszafelé taszítani a lovakkal a szekeret' (Háromszék m. Angyalos, Besenyő, Gidófalva Nyr 18:528), *hötököl*, *hőköl* ,zurückgehen lassen, zurückziehen (z. B. die Pferde od. die Ochsen beim Pflügen)' (Hétfalu Wichmann); *hokkil* ,rückwärts schreiten lassen [das Pferd]' (Moldvai északi csángó, Wichmann); *hőköl* ,hátrál, hátrafarol, hátralép (ökör, tehén)' (Szamoshat Csüry), *hőköl* (szarvasmarha Zilah vid. Nyr 28:286), *hükköl*(l) (az ökör, Veszprém m. Lovászpatoná NyF 34:65); *mėghőköl* ,meghátrál, visszaretten' (Szentés, Abaúj m. Beret MTsz). Heves megyében *mėghőköl* a. m. ,meghökken', pl. De má erre *mėhhőköl*t Miska. Azt hitte, hogy má ezt Juliska sė tuggya mėttennyi (Besenyőtelek MNGy 9:153). Nagyon *mėghőköl*t, mikor a feleségi beszėggyit mėtértette (Pusztahanyi 534).

Bozsonyog, *mind a hangyál*. A zalamegyei Tapolcán mondták a maradhatlan (nyughatatlan, veszteg maradni nem tudó) vászoncelédre (Nyr 29:430). A *bozsonyog* jelentése nyilván ,hemzseg'. Alakváltozatai: *bosong* Tsz, *bozsong*, *bozsog* SzD. Mikor a *hangyabozsót*ot mėtępiszkálják. akkor a *hangyák bozsognak* (Somogy m. Visnye MTsz). Ott *zsizsėgbuzsog* mind egy csomóba (Somogy m. Várda Nyr 32:54). Annyi a nép, csakugy *bűzsög*: *nyűzsög*; (Baja 33:529, vő. még 68:27), *pozso*g ,zibog' (Eger Nyr 57:91).

Ebadóba megy. Egy király elkergeti leányát, mert az szegény molnárfiút választott férjül. Azt mondja nekik: «*Mėnnyetėk ebadóba*, nekėm itthonn nem lėsztėk!» (Heves m. Bessenyőtelek MNGy 9:397). Szintėn a Palócságból közöltėk: *Eredj ebadóba!* (MNY 4:382). A bėkėsmegyey Endrődön, ha valami kərbavėsz, azt mondják rá: *Ez is elment ebadóba* (Fűlőp Imre). Rimaszombat vidékén *oda jár az ebadóba* a. m. ,kőborol, kőszál' (MTsz). Mint Csefkő (Szállőigėk, szőlasmódok 86) kimutatta, a szőlás eredetibb alakjai ezek voltak: *Itt hagyott bennűket ebadóba*: elment szó nélkül, cserben hagyott (Szeged MTsz). *Ott hatták az ebadóba*: egymagát hagyták (Kiskunhalas Nyr 14:374). *Ebadóba hagy*: gazdátlanul, hanyagul odahagy (Pest m. Hantháza Nyr 42:46). *Itt hatta ebadóba*: csűful cserben hagyta (Vác NyF 10:64). A szőlásra a legrėgibb adat: Saját *felesėgėt eb-el-adóbann hagyván, el-illantott*: azt az al-fel-szėlnek eresztvėn, el-, meg-szelelt (SzD MagyVir. 92). Az *ebadó* tehát azt jelenti: amit a kutyanak adnak (vő. még Mikó Pál Nyr 23:458).

Szörėn-szálán elveszett. Ennek a szőlásnak az értelme CzF szerint: semmi nyoma, se híre, se hamva. A MTsz ilyen formában is idėzi a szőlást: *szörin-lábán elveszett* (hely nélkül, Beregszász, Nyr 44:189). A Szamoshaton is: *Szűrın-lábánn eveszett* (Csüry). Már 1755-ben: Egy kan-

disznó szőrin lábán elveszett (Kisújszállás Nyr 44:128). A Jászságban: szőre-lábán elvész (29:42). Kertész ebből azt következteti, hogy a szőrészlán eredeti alakja szőrén-szárán volt, mert a régi nyelvben a szár láb-szárt jelentett (Nyr 42:113). Lehr Albert szerint szőreszlán alakban is használatos a szólás, s így csak azt jelentheti, hogy: «úgy elveszett, hogy egy szőre szála vagy egy szál szőre se maradt», tehát szőröstül-bőröstül (MNY 9:173). Lehr szála-szőrén [elveszett], szőre-szála veszett 'nyoma veszett' alakban is idézi a szólást, de hely nélkül. Kálmány Lajos pécskai (Arad m.) gyűjtésének egy népdalában az előbbi szólás valóban előfordul: Kis pej lovam szőre szálán elveszett (Koszorúk 1:165). A Nyr is közölte Szegedről ebben az alakban: szőre szálán eltűnt (7:180, a MTszban nincs meg egyik adat sem).

Olyan, mind a tized diszna. Mikó Pál idézi a Palócságból ezt a szólást, s ott a kövér, de maszatos képű embert gúnyolják vele. Szerinte a *tized* a katonaságra céloz, mert ott sok mindent, sok rossz holmit falhat a disznó. Ez a szólás máshonnan nem ismeretes, azért érdemes volna érdeklődni, mondják-e más vidékeken is. Véleményem szerint a *tized* nem a katonaságra céloz, hisz ott nem szokás disznót hizlalni; a *tized* bizonyára a dézsmát jelentő *tizedre* vonatkozik, s azt jelentette eredetileg, hogy amit tizednek kellett adni, azzal nem sokat törődtek. Vö. *Mosolyog, mint a dézsma bárány* (keservesen; Sirisaka-Marg.), *Szomorún néz, mint a dézsma bárány* (Békés m. Nyr 5:86).

Szóláskeveredések. A máramarosmegyei Hosszúmezőről közölték: *Cserbe ment az egész munkánk* (Nyr 44:239). A régi nyelvben csak *cserbe hagy, cserben marad* (Kertész Szokásmond. 154). Nyilván ez a szólás keveredett össze a *tönkre megy* kifejezéssel.

Kimutatja a foga fehérít a. m. 'elárulja magát' (CzF). Szamosháton: *Kimutatja a fogát v. a foga fejjéit* 'elárulja gonoszságát' (Csüry). A NySzban: Féltél hogy hamisságodnak *ki-tettség* úgy *foga-fejre* (Matkó). Kibül igen *kitettség* német uramnak *foga fehérre* (RákF). A jezsuiták mindjárt *kimutaták fogok fejjéit* (Cserei). *Kikimutatja foga fehérít a cigány* (Dugonics). *A foga fehérít* mindjárt *kimutatta* (Arany Toldi 8. é.). Egy hevesmegyei mesében azt olvassuk: *Pegyig te ne menny oda! Mert ott hagyod a fogad fejjéit!* (Besenyőtelek MNGy 9:112). Balatonfelvidéken is: *Asz gondótam, hon-nó én is ott hagyom a fogam fehérít* (NyF 40:32). Nyilván a föntebbi szólás keveredett össze ezzel: *Ott hagyja a fogát 'odavész'* (SzhSz). *Ott hagyták szépen a fogukat* (Kónyi NySz). Vö. Csefkó MNY 20:76. — Más szólás *Aiándék lónak nem kel a fogát nézni. Aiándék marhának nem kel a fogát nézni* (Decsi NySz). Ennek a Bakonyalján a köv. változata járja: *Ajándik marhának nem küő foga-fehírt keresnyi* (NyF 34:111).

Bottal ütheted a nyomát, mondják olyankor, ha az üldözött ember v. állat kisiklott kezünkől. Egy egrí mesében: A Világi Szép Örzsébet ruhája szárnyas ruha, ha felveszi, elszáll, aztán *ütheti bottal a nyomát* az egész ország (MNGy 9:257). A NySzban: *A nyomát az bottal ütök az elfutott nyúlnak* (RMKT 2:205). Egy hevesmegyei mesében ez a változata van: *Zsófinak má csak hideg nyomát ütték* (Pusztahanyi MNGy 9:371). Nyilván ezzel a szólással történt a keveredés: *Hideg nyomát tanáta* 'hült

helyét lelte' (Mátravid. MTsz). Már akkorra *hideg nyoma se volt*, elment (Eger MNGy 9:250). Már akkor csak *hideg nyoma volt* otthon (Heves m. Tiszafüred 269). Réggerre még má *hideg nyoma se vót* a várba (Besenyőtelek 400). Vö. még: *Poros nyomát sem érték*, úgy elszaladott (Kúnszentmárton MTsz).

NÉPETIMOLÓGIÁVAL ALKOTOTT NÖVÉNYNEVEK.

Írta: Szöcs Lajos (Csíkszereda).

A nyelv fejlődésében nagyon fontos szerepe van a népetimológiának. Ezt mutatja az a tény is, hogy az emberi gondolkozás különböző mezején bőven lehet népetimológias alkotású szokat tarlózni. Legutóbb Beke Ödön dr. gyűjtött egy jó csokorra való növénynevet.¹ Ezeket olvasgatva, ki akartam egészíteni székelyföldi adatokkal a felsorolást, de gyűjtés közben egy csomó új adathoz jutottam. Ezeket közlöm az alábbiakban. Elsősorban tehát a Beke anyagát szeretném kiegészíteni, azután pedig saját gyűjtésemet sorolom fel. Ez utóbbi először Csíkszentmihály, ill. Csík és az egész székelység nyelvéből meríti anyagát,² másodsorban az egész magyar nyelvterületről gyűjtött tarlózás.

I. Az *aszat* (néha zártabban: *oszoft*), *Cirsium arvense*, neve egész Székelyföldön elterjedt. Az árpában, zabban beérő *aszat* szúrós szára: *aszat-csipke* v. *csipke*. A *bakszaka*, *Tragopogon* nevéhez hozzáfűzöm azt, hogy az elüszkösödött virágú bakszakát *mákos-b.*-nak hívják. Néha hallani lehet gyermekek közt *bakf...*-nak (penis). Ismerős növénynevek továbbá, majdnem az egész Székelyföldön a *baltacin*, *Onobrychis viciaefl.* (Zsögödben *bartacin*); a *berkenye*, *Sorbum* még *belekényer* néven is; a *Betonia* neve Erdélyszerte *bétónia*; a *kárfiol*, *Brassica botrytis* régebben alig ismert növény, ma már a városi piacokról elterjedt a környékre is *kertifiól* néven; a *portulákát*, *Polygonum grandifl.*, Csíkban *porcsinrózsának* is hívják; (a *porcsin*ről alább lesz szó); a *vadrozs*, *Bromus* neve Csíkszentmihályon, de megyeszerte is *rozsok* és *rozsmag*; ez utóbbi alak népetimológias képzés.

II. A *bazsarózsa*, *Paeonia* a Székelyföldön elterjedt virág; néhol *basar.* nak is ejtik, de következetlenül: szinte ugyanaz a személy is mind a kétféleképpen. Melius Herbariumában (1578.) *basarosa*, Lippai J. Pozsonyi kert (1664): *bása rósa*, Diószegiék Fűvészkönyvében (1807)³ *bazsál*, *bazsál-rózsa*, *bazsa-rózsa*, Bugát P. Szóhalmazában (1844)⁴ *bazsál*, Hoffmann—Wagner Magyarország virágos növényeiben (1903)⁵ *basa*- v. *bazsál-rózsa*, *bazsalyikom* (P. off.), kerti *bazsarózsa* (P. *festiva*), ill. keleti *bazsarózsa* (P. *tenuifl.*), dr. Jávorka S. Magyar Flóra⁶ *bazsarózsa*, *bazsárrózsa* alakokat ismer. Az EtSz felsorol még *basarúzza* alakot is. Sajnos, nem lehet megtudni, hogy melyiket, hol használják. Valamennyi népnyelvi forma népetimológiai származásának látszik a XVI. sz.-beli *basal*, *basar*, *basal-rózsa* után (EtSz). A lat. *Paeonia* származékait l. alább.

A *besztercci* szilva, *Prunus damascenum* neve Erdélyszerte ismeretes. Leginkább *bésztercei* sz.-nak hívják, de gyakran lehet hallani mindenhol népetimológias alakját: *pérpénce*-sz. v. *pérpéncei*-sz., ill. *bérbénce*-sz. A szilvafaj nevét valószínűleg Beszterce várostól kapta (EtSz).

A *bórsoscsuka* neve, amint ellenőrizhettem szűkös könyvtári viszonyaim közt, szótározatlan. Tél lévén, nem áll módomban a növényt pontosan meghatároznom. Vadrepceszzerű, bordás szárú növényről van szó, amelynek zsenge szárát lehámozva karalábé íze miatt eszik. A leírások szerint valamelyik *Brassicá*-ról (rapa v. rapifera) lehet szó. A növényt eredetileg *borsos csutikának* hívhatták, mert csípős íze van. Ebből lett a *bórsoscsuka*.

A *burusztujlapi* *Arctium lappa* románul *brusture*. Valószínű, hogy ebből származik a magyar név is. Csíkban az erdőtjáró emberek is ismerik s különböző kiejtéssel mondják: *burusztuj-*, *buruzduj-*, *bruzdúj-*, *borozdojj-*, *purusztujlapi*. Ha valami ismeretlen, nagy levélről beszélnek, rámondják, hogy *egy nagy burusztuj lapi vót*. Csíkszentmihályon az egyik hegyoldalt *Burusztujosnak* hívják. Egyébként össze lehet vetni a magyar nevet a régi magyar-román határ közelében, a vasútvonal mentén fekvő *Brusturoasa*-val, amelyet a háború alatt a magyar katonák *Pusztarózának* hívtak. Balogh A. tanár szerint a Csobányoson átjáró székelyek a határon túli völgyet, amely *Brustoroasa* felé vezet, *Brusztoráca tartományának* nevezik.

A *Pelargonium* neve Csíkban sokhelyen *büdöslizi* v. *büdöslizsi*. Emellett előfordul a *pélárgónia* v. *muskálli* név is. Fodormentával összekötve álomriasztónak használják a vénasszonyok a templomban: *ruhácskába* kötve orruk alá bökögetik a virágot s emiatt *vénasszonybüzlentyűnek* is hívják tréfásan a *pelargoniumot*. Valahol Erdélyben⁷ *büzöslizának* is mondják.

Cikória alakult a katáng latin nevéből a *Cichorium Intybus*-ból. Csíkban azonban ezen a néven más növényt ismernek, a gyermekláncfűvet, *Taraxacum off.*-t

Ismert és kedvelt ablaki virág a *cinéllária* v. *cénéllária*, a lat. *Cineraria*.

Citrosnak hívják a tuja és tujaszzerű fákat, füveket. Úgyszintén *citros* nevet adnak a tarkacsíkos tehénnek is. A név a lat. *ciprusból* származik.

A *györgyina*, *Dahlia pinnata*, régen ismert és nagyon elterjedt kerti virág Csíkban is. A név a Georginából ered s a nép *Györgynek* az *ina* értelmet adott a szónak. Hasonló képzésű szó a *györgyike* is (Jáv.).

A *Yucca* neve is meghonosodik a Székelyföldön a kertészek igyekezetéből, azonban *jutka*, ill. *judka* népetimológias alakban.

A *Kálmánkörte* neve ott található minden gyümölcsfaárjegyzékben. Az újabb idők szele elhozta hozzánk is «Coloman de vară» (nyári k.) címen. Azonban ezen körte nevének, amint a Növényvédelem és Kertészet egyik közelmúlt évfolyamában olvastam, semmi köze sincs a Kálmán-névhez. Mind a név, mind a gyümölcs török eredetű és *kármánnak* hangzott átvételekor. Érdekes volna a többi gyümölcsnevet is megvizsgálni ebből a szempontból.

A *lorum* elnevezés valamikor általános lehetett. Ma a *Rumex acetosa* lósóskának hívják. 15—20 év előtt hallottam csúfolódásként: *te lórúdyüker!* Öregektől értesültem, hogy *lorumgyökérről* van szó.

A *nárcis*, *Narcissus poëticus* neve *nárciusnak* vagy *márciusvirágnak* hangzik.

Az *ostorménfa*, *Viburnum lantana* a magyar nyelvterületen sokféle-

képpen fordul elő: *ostorménfa* (Diósz. és Bugát); Bernolák 'Lexicon slavicum' repertoriumában (VI., 208. l.) *ostorményfából valót* (tótul: krosinovi) is ír; a NySzban *ostormén* van; előfordul ezenkívül még *ostornyélfa* (Hoffm.—Wagn., Jáv.), *ostornyelüfa* (Bugát). Sajnos, nem tudhatjuk, melyik elnevezést, hol használják. A szó legrégebb alakja, úgy látszik az *ostorménfa*. (Beythe István, Stirpium nomenclator Pannonicus, Antwerpen, 1584.) Eszerint a többi név népetimológias alkotás. Ezekhez hozzáfűzöm még a csíki *ostorméz* alakot is (Fitód, Sztmihály). A termést hívják így, elég méltatlanul, mert a sarjuban való érlelés ellenére olyan keserű, mint az epe.

A *paponya*, *Helleborus purp.*, tudományosan hunyornak is hívják. A legtöbb szakkönyv így használja (Hoffm.—Wagn.), máshol *páponya* (Diósz.). Néha más növényeket is hívnak így: *Physalist* (Diósz., Hoffm.—Wagn., Jáv.), *Eranthys hiemalist* (Hoffm.—Wagn., Jáv.), *Dentaria ennea-phillat* (Hoffm.—Wagn., Jáv.). A 'paponya' név előfordul ritkán *papmonya* formában is: *Melius Herbariuma* 85. l., 1578, és Csikban a népnyelvben. Népetimológias alaknak látszik.

A *porcsin* név több növényt jelöl. Így a *Polygonum aviculare*-t: *portsfü*, *portsin*, *disznó-pázsit* (Diósz.), *porcsin keserüfü*, *porcsfü*, *nagy porc*, *véraltató porcsin* (Hoffm.—Wagn.); *disznóporcsin*, *utiporcsinfü*, *portzogó pázsit*, *porcing*, *porcingfü*, *porcogófü*, *porcinkula* (Jáv.); a *Polyg. floridum*-ot: *porcsin*, *porcsfü* (Jáv.) és a *Portulaca*-t: *Kövér Portsín*, *kerti portsfü*, *disznó-órja* (Diósz.); *poncsér*, *disznóporcsin*, *disznó-órja* (Hoffm.—Wagn.); *kövér porcsin*, *szelid porcsinfü*, *kerti porcsfü*, *jeges porcsin*, *poncsér* (Jáv.). Megint az a nagy baj, hogy nem lehet tudni, melyik nevet, hol használják. Pedig a további fejtegetés szempontjából fontos volna. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a *Polyg. floridum* kivételével a *porcs* füveket 'disznó'-fünek, -pázsitnak, -órjának is nevezik. Tekintve, hogy a 'disznó'-összetételek a 'porcsin'-nak megfelelnek, arra lehet következtetni, hogy románsággal vegyes területen születtek. Ugyanis a 'porc', többes 'porci' (olv. porcs) a románban 'disznó'-t jelent. V. ö. *porcsfü*, *porcsinfü*, stb. adatokkal a NySz-ból. Egyébként Bekének igaza van, amikor egy egész sor népetimológias alakot lát ezek között. L. *Porcinkulafü*.⁸

A *repce*, *Brassica campestris*, a Székelyföldön különböző népetimológias alakokban van elterjedve: *repcsent*, *rebcsent* (Maros- és Kézdivásárhely környékén), *rabcson*t (Csztmihályon), *repcson*t (Cstaploca).

A *szádokfa*, *Tilia* nevét a *háss* mindjobban kiszorítja. Csikban: *hássf*a, *hássfatëa* v. *-tëja*, *hássfavirág*. Ritkábban: *szádogfa*, *-virág*, *szádok-*, stb. Csikban a kötöző raffiát *háncsnak* nevezik.

A *szarvaskerep*, *Lotus corniculatus*, mint takarmánynövény csak az utóbbi időben vált ismeretessé Csikban: *szarvaskelet* v. *-keret* néven.

III. Ebben a csoportban olyan népetimológias neveket sorolok fel, amelyek a magyar nyelvterületen élnek. Sajnos, a forrásmunkák, mint annyi más esetben is, csak elindulási alapnak jók, mivel hiányzik a hely megjelölése a felsorolások után.

A *bazsalikom*, *Ocimum basilicum* egyike a legrégebbi magyar virágoknak, *Melius Péter Herbariumában* (1578) szerepel a *basilicum*, azaz 'király udvarához méltó virág' (109. l.). Néhol a *Paeonia off.* is basa- vagy bazsál-

rózsa, *bazsalyikom* (Hoffm.—Wagn.). Az *Ocimum* magyar neve, a bazsalyikom számtalan változatban él a nyelvben, többnyire a népetimológia hatása következtében: *bisziókfű* (Pápai Páriz F. Bod-féle kiadású Szótára 1767, Szeben), *bazsalyikom* (Diósz.). *Ajuga reptans*; *vadbuszsziók* (Hoffm.—Wagn.), *bazsalikum*, *bazsiliom*, *brasiliom*, *bisziók*, *bazsalik*, *basziók*, *biszió* (Jáv.); az EtSz-ből még a következőket sorolhatjuk fel: *bosolicom* (Clusius 1584), *bazsaikom* (Magy. Fűvészk. Ind.), *barsalikom* (Pápai Páriz Szótára). A *buziók*, *busziók*, *büziók*, *bosziók*, *bosszujók*, *buszujóka*, stb. alakok < rom. *busuioc*, < szláv. A többi pedig < klat. *basilikum* (EtSz). A név egyébként a Székelyföldön is ismeretes, de nem tudom azonosítani az *Ocimum*-mal.

A *dudafa*, *Morus nigra* a Székelyföld jó részén ismeretlen, így neve is. Az EtSz szerint < oszm. krim. *dut* 'maulbeerbaum', ebből vették át a szerb-horvát, bolgár, orosz, román és albán nyelvek. Tekintve a szó dunántúli elterjedését, feltételezi, hogy a m. szó horvát közvetítésnek köszönhető. A népnyelvi *duda* (Somogy m., MTsz), *dudafa* (Somogy m. Tud. Gyűjt. 1830, VII:119, Kassai, I, 454, MTsz), *dudáz* (Somogy m. MTsz) 'szedret szed' népetimológiás alak.

Erdély magyar-román vegyes lakosságú területein a *Galanthus nivalis* *gyócsvirágnak* hívják. Nyilván románból való átvételről van szó. A *ghiocel* (olv. *gyocsel*) 'hóvirág'. A rom. szó származik a lat. *glaucus* > *ghioc* + suff. dim. *el* > *ghiocel*. A népetimológiás *gyócsvirág* a m. *gyócs*-csal való társítás kapcsán született. A magyar nyelvterületről még a következő alakokat sorolhatjuk fel: *gyócsé*, *gyolcsinka* (Hoffm.—Wagn., Jáv.), *gyócsvirág* 'Gal. niv. és Gal. vernum' (Jáv.).

A *látonya* neve tudós átvételnek látszik az 'elatine'-ből, de lehet népetimológia is, amint az alábbiakból következtetni lehet. Egyik-másik az *Elatine*-kből mocsaras helyen él, mint az *El. hexandra*, amelyet aztán *pocsolyagyom*nak is hívnek (Hoffm.—Wagn., Jáv.), s az *El. alsinistrum*, amelynek magyar neve *pocsolya látonya* (Diósz., Jáv.). Ugyanakkor Pesthy Fr. Magyarország helyneveiben a zalamegyei Sáska falu határában említ egy *Látonya* nevű ingoványt. Feltevésünk jelentéstanilag igazoltnak mondható a fentiek alapján.

Muskotály szavunk összes népi alakjaival: *muskotáj*, *moskotáj*, *mocskotáj* (-alma, -dinnye, -körte, -szőlő, stb.) és a *muskátli*, *muskáta* virág népetimológiával képződött a középkori lat. *muscatellusból*. (V. ö. *muscata* 'nux aromatica' és *muscatulae* 'vitis species', Du Cange).

Jegyzetek. ¹ Beke Ödön dr.: Népetimológia a magyar növénynevekben. Különleny. a Vasi Szemle 1936. (III.) évf. 3—4. számából. — ² Ezek a növénynevek Csíkszentmihály tájszótára c. gyűjteményemből valók. — ³ Magyar Fűvész könyv. Debrecen, 1807. Írták Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály (rövidítve: Diósz.). — ⁴ Természettudományi Szóhalmaz. Ó fölsége kegyelmes királyunknak ajánlva Bugát Pál által. Budán, 1844 (röv. Bugát). — ⁵ Magyarország virágos növényei. A dr. Hoffmann Gy. átdolgozta harmadik kiadás alapján írta Wagner János, a magyar szöveget átnézte Mágocsy-Dietz Sándor. Budapest, 1903 (röv. Hoffm.—Wagn.). — ⁶ Magyar Flóra (Flora Hungarica). Írta: Dr. Jávorka Sándor, I—III. kötet. Budapest, 1925 (röv. Jáv.). — ⁷ Kolozsvári egyetemi hallgató koromban hallottam (az 1920-as évek végén), de nem tudom, hová való volt, akitől hallottam. — ⁸ L. az ¹ alatt idézett tanulmányban.

FINNUGOR-TÖRÖK MONDATTANI EGYEZÉSEK.

Írta: Fokos Dávid.

— Negyedik közlemény. —

45. Ablatívusi határozóval fejezzük ki azt a részt, *amelynél* vkit v. vmit *fogunk, érintünk*. Pl. vö. *hajánál fogva vonván* DebrK. 11; *az edényt fülénél fogva fogdossad* Com: Jan. 83 (a *-nál* eredetibb abl. szerepével? De l. Simonyi MHat. 1:236, 2:200) | vog. *kālinəl pūstəl* 'kezénél fogva (or. 'za ruku') fogta' Munk. Nyelvj. 262; *āw pəŋ-ātənəl noŋ-towitus* 'a leányt hajánál fogva fölakasztotta' Munk. 4:367 | mordv. *pulodo kundasa, oŋši* 'ich greife es an dem Schwanz, es bellt' Paas. 2:45; *sulmamiž mon piŋgiđä* 'kössetek meg engem lábamnál (or. 'za nogu')' Klemm 29 | finn: *pidä häntä kiinni korvasta* 'tartsd őt a fülénél fogva' Bud. 96 || sór: *apšyjaqly qāb-aldy qoldan* 'er fasste den Alten bei der Hand' Pr. 1:343; *üš alyp ol aq sar' atly quzuruqtaŋ tarti čar* 'die 3 Heldensöhne das weissegelbe Pferd, beim Schwanz zerren sie es' uo. 382 | kaz. *kulimuan tot, külemä tib, annari čäčemnän östöräb aliž bar* 'fogj karomnál, rúgj farba, azután hurcolj a hajamnál fogva' Bál. 1:46 | csag. *aq qojni ajagindin asadir, qara qojni ajagindin asadir* 'das weisse Schaf hängt man bei seinen Füßen auf, das schwarze Schaf hängt man auch bei s. F. auf (=kein Unterschied; Tod ist Tod)' Vámb. 51; *belindin tulgil* 'fasse es in der Mitte an (prends-le par le milieu)' uo. 252 | csuv. *tjitrəs mäteškenä oriŋdžėn-alljndžėn pörrėx* 'megfogták a matuskát lábánál-kezénél egyszerre' Mész. 2:403.

Vö. Beke NyK. 41:264 s kk., Szendrey NyK. 46:82, Fehér NyK. 44:171, Budenz FNy.² 96, Set. Laus.¹¹ 62, Böhtlingk 325, Schrieffl KSz. 13:280, 311, stb.

46. Ablatívusszal jelölik azt a *testrészt, ahol* vkit *megülnek, megcsókolnak*. Ezek az ablatívusi kapcsolatok természetesen igen közel állnak az előbbi pontban tárgyalt szerkezetekhez. Pl. *arcul üt; ha ky arczwl vér* 'si quis in faciem vos caedit' ErdyK. 92; *térdül megütödvē* (Vörösmarty); *üsd orrul azt a kant* Lehr MNY. 4:100 | vog. *chun chon junilitä nagen jomas pal volmennel* 'ha ki üt téged jobb orcádra' Hunf. Kondai vog. szótár 184; *χumitā χujimatā χanl-patitnəl kasajil pūtməstā* 'férjét, amint fekszik, hóna aljában megbökte a késsel' Munk. 2:300 | cser. *mari ulə βižə denə maiskam βui-gəč rualeš* 'der Mann schlug aus Leibeskräften den Bären auf den Kopf' Porkka 9. (A legtöbb fgr. nyelvben újabb fejlődés alapján latívusi szerkezetet találunk ezekben a kapcsolatokban.) || szag. *nāqtaŋ saply Puŋa-Dākāni* 'auf die Wange schlug er P.-D.' Pr. 2:30 (vö. lat.-szal: *nāqqa sāp tjadyr Ai Maŋysty* 'auf die Wange schlug er den Ai M.' uo. 261); *köksünən ärī sab-aldžyq* 'an die Brust schlägt sie ihn' uo. 268; *Ai Tolyzyn aqsynan oqsandy* 'den Ai T. küsst sie auf den Mund' uo. 187 | adak. *janayyndan ipej* '[sie] küsste ihn am Mund' Kún. 9; *deli Mehmed-de okyny atmasile rast gele, divi gözüinden urur* 'der tolle Mehmed schoss seinen Pfeil ab und traf den Dew in sein Auge' uo. 178 | csuv. *varā viššə pīdžėnđžėn šāprə* 'azután háromszor arcul csapta' Mész. 2:457; *pöžėnđžėn pēdəm* '(azt) fejen dobtam' uo. 449.

Vö. Beke NyK. 41:264, Simonyi MHat. 1:323, Lehr MNY. 4:100, 307, 428, Schink.-Rabγ. 36 stb.

47. Azt, hogy meddig ér valami, ma a magyarban és a fgr. nyelvekben általában latívusszal fejezzük ki (pl. *torkig merül adósságba a szabóknál, fülig a kalmároknál* Faludi; *szinig töltött pohár*; finn: *polviin asti* 'térdig' Budenz

FNy.² 44), úgy, mint az idg. nyelvekben; azonban több fgr. és török nyelv tanúsága szerint itt eredetileg ablatívusi szerkezet volt használatos. Ilyen kifejezés a régi *színiül teljes*, azaz 'színtől teljes'. Ezekben a szerkezetekben az a szemlélet nyilvánul meg, hogy a test *honnan kezdve* (felülről tekintve), felületének mely részétől kezdve *érintkezik valami idegen anyaggal*. (A másik szemlélet: *szíinig teljes* azt nézi, hogy vmi *alulról* tekintve *meddig*, mely részéig jut érintkezésbe az idegen anyaggal.) Pl. *mynden yo yzew venereeködkkel zynewl tellyes* ÉrdyK. 432; *telczeetek be mynd zynwól az vydrekekh vyzzel, es be telteek mind zynwól* JordK. 627; *töböl váglák le a karját* | votj. *pidesisän čoš vüü peręę* 'térdig belemennek a vízbe' VotjSz. 293 (vö. *čirtlijäniz tšotš, kuskjiniz tšotš vir-putškin vetlo* 'nyakukig, csípőjükig vérben járnak' uo. Az előbbi mondatban tehát szerkezetkeveredéssel van dolgunk: 'térdőtől' × 'térddelel együtt') | cser. *püästę bet mälänem koęęala-dęęęęts* 'im Damme geht mir das Wasser' bis mitten an die Brust' Ramst. 143 | finn: *ilsen lauloi Joukahaisen, lauloi suohon suonivöistä, niittyhyn nivuslihoista, kankahasen kainaloista* 'magát Joukahajnent pedig [mély] mocsárba dallá övig (tkp. derekából), kastos réthe köldöktájig (tkp. csípőhúsból), homokföldbe hónaljáig (tkp. hónaljból)' Kalevala 3:327-330 (Vikár ford.); *juokse polvesta merehen, vyö-lapasta lainehesen* 'térj a tengervízbe térdig (tkp. térdből), hab közibe övkötésig (tkp. övcsatból)' uo. 45:121-2; *onp' on suossa suonivyöstä, kankahassa kainalosta* 'övig áll mocsár vizében, hónaljig homokmezőben' uo. 50:419-420; észt: (Wied.) *ta läks harudest sädik sisse* 'er ging hinein bis zu den Hüften'; *pöwest sädik* 'bis zum Knie, vom Knie an' || szag. *azayyn tizäzinän kes-tastady, qolyn syřanaqtaę k.-t., köznöktöę řsyřara tastab-ysty* 'die Füsse beim Knie hieb er ihr ab, die Hände beim Ellbogen hieb er ihr ab, aus dem Fenster warf er sie' Pr. 2:188 | adak. *kulahtan äšik oldum* 'ich verliebte mich bis über die Ohren' Kúnos 35 (tkp. 'fültől szerelmes') | csuv. *lübäreneh tir toldarne* 'egész tetőig tele van rakva gabnával (a csűr; tkp. egész a tetőről föl van töltve gabona)' Reg.-Bud. NyK. 2:259.

Vö. Simonyi MHat. 1:323, 339, Beke NyK. 41:252, Nyr. 50:158, Fokos NNy. 9:21, 170, Eesti Keel 17:97, stb.

48. Jellemző ablatívusi szerkezet a *vmiről megismerni*. Pl. *bolondot beszédérőt, számárt füleiről szoklak megismerni* Simonyi MHat. 1:150 | vog. *närpię aulęp jamřwänänöl, tül ta řaššikälęm* 'festett homlokbojtú gyepőszáráról, onnan ismerem meg a kedvest' Munk. 4:13 | mordv. *čuvto raštamodo sodavi* 'a fát gyümölcséről ismerik meg' § Steuer NyK. 22:445 | finn: *höyhenislään lintu, tavoistaan mies tulaan* 'tollairól (tollainál fogva) megismerik a madarat, szokásairól az embert' Bud. 96; észt: *näust tundma* 'am Gesicht erkennen' Wied. Gr. 328 || oszm. *ašik olan gözlerinden belli dir* 'a szerelmest szeméről felismerni' Kúnos 2:275 | anat. *sveda čeken k'jzlarin gözlerinnen belli-dir* 'die liebenden Mädchen erkennt man an den Augen' Räs. 10 | csuv. *eb ona kibindžen v. sassindžen palarem* 'megismertem őt ingérről v. hangjáról' Reg.-Bud. NyK. 2:16, 255 | jak. *min äbäm kinini syřajyllan bilärä* 'meine Grossmutter kannte sie von Gesicht' Böhtl. 327; vö. *sajyny samyrynın bilän* 'den Sommer am Regen erkennend' Böhtl. Wbuch 139.

Vö. Simonyi MHat. 1:149, 191, Beke Cser. nyelvt. 219, Set. Laus.¹¹ 61 stb.

49. Ősi az *ablatívusi* (v. elatívusi) *mód-* (és állapot)*határozó* is. Pl. *gonoszul szólnának* 'male locuti sunt', *rosszul vagyok*; *csalardwl mivelkedett* 'dolose agit' KesztK. | vog. *ti molaxęl řotä šältpeuw?* 'ily gyorsan hová menjünk?' Munk. 1:71; *tü soxtel minurkwę eri* 'oda egyenesen kell menni' Nyelvj. 25 | mordv. *jovtak vicle, jovtak paršte* 'sprich gerade, sprich gut' 2:6 | finn: *maistuu hyvältä* 'jól

(jónak) ízlik', *haisee pahalta* 'rosszul szaglik (rossz szaga van)' Bud. 106; *kyllältä* 'eléggé, elegendőn' uo. 44; *kissa nieli hiiren elävältä* 'a macska elevenen nyelte el az egeret' Set. 71; *kovasti* 'keményen, erősen' Bud. 39; ész: *müb kallimallt, odavamallt* 'er verkauft teurer, billiger', *sövad liha törell* 'sie essen das Fleisch roh' Wied. Gr. 334 || kaz. *jäšerten, urintin, urlin* 'titkon, alattomban' Bál. 3:90 | ufai: *añsezdan* 'véletlenül' Pröhle NyK. 38:332 | krimi: *ap anşyzdan öldü* 'er starb plötzlich, unerwartet' Radl. 1:197 | oszm. *bu jüzden* 'auf diese Weise' Zenk. 972 | csuv. (Paas.) *ñzârtran* 'váratlanul', *sismen xutran* 'észrevétlenül, egészen váratlanul'; *saxattan* 'legalább' *jepleren te pulsan* 'akárhogyan is' Ašm. 344, 346 | vö. jak. *yrāx sir učugasynan köstörö* 'eine ferne Gegend erschien nah' Böhtl. 331; *är soyotoynan xāl* 'bleibe unverehlicht' uo.

Vö. Simonyi MHat. 1:324 s kk., Lehr MNY. 4:102 s kk., Beke Vog. hat. 59, Fuchs FUF. 13:17 s kk., Klemm Mondattan 172, Szendrey NyK. 46:95, Budenz NyK. 13:42, Steuer NyK. 22:458, Fehér NyK. 44:221; Bang KOsm. 1:40, Munkácsi KSz. 18:140; stb.

50. Az előbbi pontban tárgyalt használatból fejlődött az a jellemző szerkezet, hogy a *hányszor? kérdésre felelő számnévi határozót ablatívusszal fejezik ki* (*hármul kiáltják* = mint hármat = háromszor kiáltják; vö. *egyel*, azaz *egyél* = *együl*, a Jókai K.-ben 'semel' és 'simul' l. Simonyi MHat. 1:336 és NySz.). Pl. *keassatuc charmul* HB.; *történék egyel* 'accidit semel' JókK. 20 | osztj. *xüdem-pišivet* 'dreimal' Patk. 2:20 | vog. *äx-páral* 'egyszer' Munk. 4:354, *xürəm nakal* 'három ízben (ízzel)' 4:236 | zürj. *kikis* 'kétszer', *kujimis* 'háromszor', *medis* 'másodszer' | finn: *kahdesti* 'kétszer', *toisesti* 'másodszer' Bud. 39; ész: *ezitelt* 'erstens, zuerst' Wied. Gr. 424; *sest korrast* 'für diesesmal' uo. 330. (Némelyik fgr. nyelvben a számnév ablatívusa osztószámnév kifejezésére szolgál: osztj. Castr. *vēdat* 'je fünf', *xūdat* 'je sechs'; l. Patk.-Fuchs 72 | vog. *akwəl* 'egyenként', *xūsəl* 'huszanként' Munk. Nyelvj. 26 | cser. *iktegeč* 'egyenként' Bud. NyK. 3:452; vö. Beke Cser. nyelvt. 221.) || kt. *ilkidin* 'zuerst, zum ersten Male', Schink.-Rabγ. 36 | tel. *aqta čardyn lăräzin altydan tartqan qamčym pažy* 'aus dem Leder des verschnittenen Ochsen bist du sechsfach geflochten, oh Peitschenriemen!' Pr. 1:208; *tönön-čardyn lăräzin törtlön tartqan qamčym pažy* 'aus dem Leder des vierjährigen Ochsen bist du vierfach geflochten, oh Peitschenriemen!' uo. | mis. *kamčilarēn bištän ürälär* 'sie flechten ihre Peitschen aus fünf (Riemen)' Paas 59 (tkp. 'ötször') | oszm. *birden* 'auf einmal' Zenk. 183, 'egyszerre' Kún. 2:403; *iki taušan birden avlanmaz* 'két nyúl egyszerre nem vadászható (vadásztatik)' Kún. OTNy. 240 | adak. *oradan bunlar uči birden gidejler* 'dann gingen diese drei auf einmal fort' Kún. 231.

Vö. Simonyi MHat. 1:336, Lehr MNY. 4:108, Fuchs FUF. 13:6 s kk., Orbán: A fgr. nyelvek számnevei 87 stb.

51. Az ablatívus (elatívus) *mikor? kérdésre felelő időhatározók* kifejezésére is szolgálhat. Pl. *örökül járꞤa szája: nappalul* (= nappal folyamán, idején) *bátran járhatšꞤarra; még nyáruul veltem ezt a borjút* Lehr MNY. 4:101 | vog. *iläl toäläl minēn, päral tujil jiwēn* 'el télen mész, vissza nyáron jössz' Munk. Nyelvj. 117 | cser. *erla kečegeč eštēna* 'holnap egész nap dolgozunk' Reg.-Bud. NyK. 3:108; *nil šagadkeč tol* 'négy óra múlva jöjj' uo. | mordv. *talōnda* 'im Winter' Paas. Chrest. 141; *pēle-ve škadä* 'um die Mitternacht' uo. 136 | finn: *alkuviikosta* (v. *viikon alusta*) *oltiin elossa* 'a hét kezdetén aratással foglalkoztak' Bud. 97; *hän heräsi aamuyöstä* 'ő éjfél utáni időben ébredt fel' Set. 63; *isäntä*

ja emäntä tuli jo pualiyästä saunaa(n) 'a gazda és a gazdasszony már éjfélkor jött a fürdőházba' Kannisto: Lauseopill. havaint. länt. Et.-Hämeen kielimurt. 109; *kello kahdelta* 'két óraker' Szinnyi || kt. *ärtädin* 'morgen', *öndin* 'früher' Schink.-Rabγ. 36 | leb. *annaη* 'darauf' Pr. 1:309 | mis. *atna-kič kičlän džeräkajlärəm čäkcäk pəšərü kijäw ašinaj* 'am Donnerstag Abend backen meine Schwägerinnen Kuchen meinem Gatten zur Speise' Paas. 63 | anat. *günuzden gelemesam, gedže gelürum aylan* 'wenn ich am Tage nicht kommen kann, so komme ich in der Nacht während des Mondscheins' Räs. 40 | oszm. *erken, erkenden* 'korán' Kún. 162; *türk ahli sonradan gelir* 'a török esze későre (azután) jön meg' uo. 334 | *adak. akšamdan burada hič biršej jok idi* 'abends war hier gar nichts' Kúnos 209; *o gedžeden av hazyrlyryny görerek* 'noch während der Nacht schaute er nach den Vorbereitungen der Jagd' uo. 218 | csuv. *viššmäs-hynne* v. *-hundan* 'tégnapelőtt' Paas. 202; *ir šindžen lörđžis* 'reggel felkeltek' Mész. 2:297; *mižē šuldan avlanap?* 'hány év mulva házasodom?' Mész. 1:100 (vö. Paas. Szójegyz. 140).

Vö. Patk.-Fuchs 58, 166, Fuchs FUF. 13:17, 18:202, Kara: Ész.-osztj. hat. 79, 80, Beke Vog. hat. 62, NyK. 40:463, Cser. nyelvt. 221, Lewy Tscher. Gramm. 137, Budenz NyK. 13:123, Fehér NyK. 44:167, 219, Klemm NyK. 45:371, Kannisto id. m. 125, 86, Schink.-Rabγ. 36, Salonen Aik. 49₃:38 stb.

52. *Ablativusi okhatározó* sok nem-rokon nyelvben is ismeretes ugyan, de azért nem egy jellemző szerkezettel találkozunk ezen a téren is. Pl. *haláláról az városnak polgári bänkódnak* VirgK. 58; *errül és minden egyéb latorságirül keményen megfeddé ötet* Pázm.; *arról koldul; nevet vmiről; be velék az hálót, és csak ilyen hamar fel nem vonhatták vala az nagy sok haltul* Sylv.; l. Simonyi MHat. 1:101, 193, 263. | vog. *am ti poχsiη χār-lāul tūl mān-supəmnəl manər müyintiyilla?* 'ezen az én férges rénbikabőrből való rossz gatyámon (kis ingemen) ugyan mit nevettek ki?' Munk. 4:185; *roχtəməmtəl χāmi rāullaxtsəm* 'ijedtemben fölborulok' uo. 242 (vö. Nyelvj. 150) | zürj. *starik gažtemtšini pondas niγjassis* 'az öreg bänkódni kezd a leánya után' Szöv. 5; *mudž viγšid sije regid unmovsis* 'fáradtságában hamar elaludt' Népk. 122 | finn: *iloitsen onnestasi* 'örvendezek a szerencsédén (sz. miatt)' Budenz 96; *lapsen ikemällä en voinut tulla* 'a miatt, hogy a gyermek sírt (a gy. sírásától) nem jöhettem' uo. 134 || ujj. *qary bulγumdyn māning qaγyžuqum joγ turur* 'infolge meines Alters habe ich keinen Mut mehr dazu' Salonen 37 | kaz. *ačlyqlan üldi* 'er ist Hungers gestorben' Radl. 1:514 | csuv. *väteran kulitššēn jīleran kul* 'a helyett, hogy az öregem nevetnél, a kutyán nevesz' Mész. 2:28; *šomurdan kajmaris* 'az esőtől (e. miatt) nem mentek' Bud. NyK. 2:16.

Vö. Simonyi MHat. 1:101, 260, Fuchs FUF. 18:202, Szendrey⁶NyK. 46:95, 97, Klemm Pannonhalmi Évk. 1912:270, NyK. 45:389, Steuer NyK. 22:445, Fehér NyK. 44:173, Setälä 61, 71, Kannisto id. m. 104, 124, Schink.-Rabγ. 37, Salonen 37 stb.

53. Valamennyi urál-altaji nyelvben használatos az *ablativusi hasonlító-határozó* (abl. comparationis). Ez az abl. — külön középfok-képző hiánya esetében — a melléknév „alapfokával“ kapcsolatos. Pl. *a barmok jobbak azoktól* 'bestiae meliores sunt illis' BécsiK. 116; *mentül nagubb* Sylv.; *-nál* raggal (ez eredetileg szintén ablativus volt; l. Szinnyi NyH.⁶ 128): *semmy ygazb ezeknel* 'nihil verius istis' JókaiK. 93 | vog. *taw ānəmnəl jāni* 'ő nagyobb nálam' Munk. Nyelvj. 8 | vtj. *turimles kuarles lapeg, pisleš-pules džuzit* 'niedriger als das Kraut, höher als der Baum' Wichm. 2:40 | cser. *mülec, sakərlec tullo šočšo* 'süßer als Honig u. Zucker

ist mein Liebchen' Gen. 65 | finn : *minä olen häntä vanhempi* 'én nálánál öregebb vagyok' Set. 53 („a partitivus eredeti ablativus-értékével“ Bud. 86) || ujj. *aγudyn adžyq* 'bitterer als Gift' QB. 112:9 | bask. *töndin kára kuđeréd* 'éjszakánál seketébb a szemed' Pröhle KSz. 4:203 | csag. *ildin ač joq, uldin tinč joq* 'nicmand ist hungrier, aber auch niemand sorgenloser als der Hurd' Vámb. 54 | oszm. *džan maldan tallj* 'az élet a vagyonnál édesebb (a vagyontól édes)' Kúnos 234 | jak. *luoxtan da ürdük* 'höher als irgend etwas (eig. hoch, von jedem gedenkbaeren Dinge an gerechnet)' Böhtl. 327.

Vö. Szinyei NyK. 46:300, Simonyi MHat. 1:236, Binder Nyr. 18:194, 199, Klemm Magy. tört. mondattan 195, NyK. 45:369, Schink.-Rabγ. 39, Salonen 37 stb. (Folytatjuk.)

IRODALOM.

Nyíri Antal dr.: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Curgói könyvtár, 13. kötet. Kaposvár, 1939. 192. l.

A magyar nyelvjárások tanulmányozásának minden újabb lépését örömmel üdvözljük, mert benne a Debrecenben és Szegeden megindult komoly munkának egy-egy eredményét látjuk. Nyíri Antal tanulmánya nagyon is megérdemli az elismerést, mert benne a nyelvjárás tanulmányok újabb módszerének követését, igazi feladatainak felismerését látjuk.

Szena és vidéke Kaposvártól délre fekszik s az alföldi öző nyelvjáróterület dunántúli részéhez tartozó felsődrávai nyelvjárásnak egyik szélső csücske. Ez is egyike a nyelvjárás kutatás szempontjából elhanyagolt területeknek, pedig az ilyen határterületek (a dunántúli és az alföldi nyelvjáróterület érintkező vonala) sok érdekes anyagot, kérdést nyújt a nyelvjárás tanulmányozója számára. Nyíri négy községre korlátozta megfigyelését: Szenna, Patca, Zselickisfalud és Szilvásszentmárton. Összesen körülbelül négy hónapot tölthetett csak a négy község nyelvének megfigyelésével és feljegyzésével. Ez aránylag rövid idő alatt igen gazdag anyagot gyűjtött és értékes megfigyeléseket tett. Tanulmánya két részre oszlik: Nyelvtan és népnyelvi anyag (mesék, dalok, balladák).

A nyelvtan feldolgozása nem

egyszerű leírása a megfigyelt nyelvjárósi sajátságoknak, hanem igyekszik mindig nyelvtörténeti szempontból is megvilágítani az egyes jelenségeket. Ebben Horger Antal munkájának (A magyar nyelvjárások) jótékony hatását látjuk.

A hangtani elég bő alaktan követi. Különös érdeme Nyíri tanulmányának, hogy a régebbi nyelvjárás tanulmányoktól eltérően bőven foglalkozik a jelentéstanal, megvilágítva a szavak szófeldrajzi és jelentéstanai sajátságait és a szólások jelentéstanát. Aránylag rövid hely jutott a mondattani sajátságoknak. Az a rövid idő, amennyit Nyíri megfigyeléseire fordíthatott, nem is tette lehetővé a mondattani kérdések behatóbb tárgyalását és megfigyelését. De reméljük, hogy ez a kötet nem befejezése, hanem csak bevezetése Nyíri munkájának. Utószavában felcsillan a remény «egy eljövendő Somogyi-szótár megírásáról. Kívánjuk, hogy ez a remény valóra váljon.

A kép, amelyet így a négy község nyelvről kapunk, azt mutatja, hogy az eredetileg az alföldi nyelvjáráshoz tartozó öző területre itt a szomszédos dunántúli is több esetben hatással volt. Nyíri megjegyzi, hogy ez a négy község régi magyar település. Ennél többet is mondhatunk. A dunántúli öző nyelvjárások a legősibb magyar települések közé tartoztak; részei annak az egységes magyar területnek, amely a Tiszántúlról a Duna-Tisza közén keresztül a Dunántúl déli részét foglalta

el és áterjedt a Szerémségbe. Ezt az egységes magyarnyelvű területet szaggatta szét a török hódoltság és az azt követő idegen telepítések. (L. A magyar nyelvjárások keletkezése c. dolgozatomat. Ethnographia. 1898.)

Az anyaggyűjtés eredménye néhány népmese, népdal, népballada a kiejtés hű feltüntetésével. Nagyon értékes része a könyvnek a szójegyzék. Aránylag rövid idő alatt igen szép tájszóanyagot sikerült gyűjteni. Nyíri nem elégszik meg a szó egyszerű közlésével, hanem mindig egy vagy több, az élőbeszédben ellesett példamondattal világítja meg. Így elevenedik meg előttünk a szó jelentése és használata. A néprajzi tárgyakat eléggé szemléltető rajzok magyarázzák meg.

A szótár nyomdatechnikai részére vonatkozólag van megjegyzésünk és javaslatunk, ha újabb anyag közléséről lesz szó. Nem helyes különválasztani az ábécérendben az *a* és *á*, valamint az *e* és *é*, sőt Nyírinél még az *ë* betűt is. Ez a szétválasztás gyakran elszaggatja egymástól az összetartozó szavakat és megnehezíti a keresést; az *a*, *á* és az *e*, *ë*, *é* betűk az ábécérendben egy közös helyet kapjanak. A másik megjegyzés tisztán tipográfiai. Helyes a szerzőnek az az eljárása, hogy az összetett szavakat az összetétel utolsó tagjának a sorrendjébe illeszti. 'Ezeket az összetett szavakat kisebb betűkkel vagy a sorban beljebb kellene szedetni, hogy a címszók sorrendje világosan szembe tünő legyen.

Végül elismerésünket kell kifejeznünk nekünk is a csurgói ref. Csokonai gimnázium Fenntartótestületének, hogy lehetővé tette Nyíri munkájának megírását és kiadását.

BALASSA JÓZSEF.

N. Bartha Károly: A debreceni gubacsapó céh. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványa. VIII. kötet, 2. füzet. Debrecen, 1939.

Bartha Károly jónévű etnográfusunk e munkájában a gubacsapó-mesterség történetét, a gubakészítés munkamenetét és mesterszótá-

rát adja a levéltárak és múzeumok, a magyar és külföldi szakirodalom, valamint saját gyűjtése alapján. A gubacsapó céh a szűrscsapó céhnek egyenes folytatása, melynek első szabadalomlevelére 1398-ból van adat; ezt a Déri-Múzeumban ma is meglevő, 1440-ben kelt céhlevél megerősíti. A szűrscsapók a szűrposztó készítői voltak. 1738 táján kezdett Ungvár táján a gubaviselés divatba jönni, s innen kerül Debrecenbe. Maga a mesterség hamarosan a múlté lesz, 1936-ban már csak négy gubacsapó mester volt Debrecenben, s ezek közül is csak egynek volt inasa.

A műveltségtörténeten kívül nagy hála rá kötelezte Bartha a nyelvtudományt is a mesterszavak összegyűjtésével és a fontosabb céhbéli kifejezések (*csapás*, *guba*, *kallás*) tüzetes tárgyalásával. Az újabb nyelvtudomány fokozott jelentőséget tulajdonít az ú. n. osztálynyelveknek, mert fölismerte ezek külön fejlődését és a köznyelvre gyakorolt hatását.

Bartha adatai alapján megérthetjük az *elkallódik* 'elpusztul, elvész, elveszelődik' ige mai jelentését. Kertész ezt a jelentést úgy magyarázza, hogy a kallás által a laza gyapjúszövet veszít hosszúságából és szélességéből, a hiányzó rész elkallódott (Nyr. 43:107). A valóságban azonban semmi sem kallódott el, mert a posztó csak összehúzódtott, szövése sűrűbbé lett. Véleményem szerint nem a szabályszerűen kallott posztóra mondták eredetileg, hogy elkallódott, hanem a rosszul kallottra. A hiba már a szövésnél történhetik, mert ha gyengén szőtték, «a víz összekapja, a víz összeszalad vele, nagybúl is kicsi lesz. Nem lehet megcsalni» (Bartha 39). «Rossz munkát dolgozott, úgy, hogy a kalló széjjelhordta» (1829, uo. 49. l.). «Két gubát vett zsírosan, amelyet is a kalló elhordott, hibás munkáért büntetődött» (1817, uo.). Baj történhetik akkor is, ha nem ügyelnek a kallásnál: «Csak ára vigyázunk, hogy nagyon össze ne veressük, mer nagybúl kicsit csinál. A víz veri össze, ott jön szenvedés alá, a kallóba» (39). «Már el is készített hét gubát, melyek addig kallódtak, míg

a jó gypajúból három közte olyan rossz, hasznavehetetlen» (1834, 43.). Tehát *elkallódik* eredeti jelentése az volt: „a kallóban elromlik, elpusztul, tönkre megy, használhatatlanná válik”.

BEKE ÜDÖN.

A Debreceni Aritmetika. A legrégibb magyar matematikai munka teljes szövege, magyarázata, kritikája. Írta: *Hárs János*. (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem matematikai szemináriumából. XIV. füzet. Kiadja: Dávid Lajos, Sárospatak, 1938.)

Az 1577-ben Debrecenben megjelent műnek eredeti címe: *Aritmetica*, az az. *A Szamvetesneq Tvdomania*, mell' az tvdos Gemma Frisivsnac Szam-vetesbeol Maggar nyelvure... fordítatot. A NySz Gemma Frisius *Arithmetica* név alatt dolgozta föl, pedig Szily Kálmán már 1876-ban megállapította, hogy teljesen eredeti művel állunk szemben. A nagytekintélyű németalföldi szerzőre való hivatkozás csak arra szolgált, hogy a kiadó, Hoffhalter Rudolf nyomdász, bizalmat szerezzen a munka iránt, s nagyon valószínű, hogy maga a kiadó volt a szerző. Öt év múlva, 1582-ben a könyvet Hoffhalter változatlan alakban újra kinyomatja; a 3. erősen bővített és átdolgozott kiadást már Heltai Gáspár adta ki 1591-ben Kolozsvárt. Ezt a NySz külön műnek tartja, s Heltai Magyar Aritmetikája címen dolgozza föl. Az 1577-es, egyetlen példányban meglevő kiadás sem teljes; négy lap hiányzik belőle, ezeket a részeket Hárs a 2. kiadásból pótolta. Nagy hálára kötelezte a kiadó evvel a betűszerinti kiadással nemcsak a matematika történetének kutatóit, hanem a nyelvtudományt is, mert nyelve a korabeli életet tükrözteti vissza, tősgyökeres magyarsággal van írva, közvetlen hangú, helyenként szellemes. A NySz csak nagyon hiányosan dolgozta föl ezt a becses nyelvemléket. Így a „fasciculus, Bündel” jelentésű *bál-ra* csak későbbi adatot idéz; a *cifra* csak „zérus” jelentésben fordul elő, „számjegy” jelentését az EtSz is csak CzF-ből idézi, pedig a kalkulusokkal való számolásban állandóan ez

a jelentése (127. l.-tól). Téved azonban Hárs, hogy a *karasia* posztófajta nem fordul elő a NySz-ban (2:126). Nagyon becses a könyvben a pénzek és mértékek meghatározása, s az árucikkek akkori árának megadása. Érdekes a páros és páratlan régi *feles* és *feletlen* neve (utóbbi a NySzban csak a 3. kiadásból), mert ezek a magyar ket-tősszám maradványai (Beke Nyr 56:89). A *hüvelv* azonban nem a *hüvelvk* hosszúságmérték változata (45), hanem a mai hüvelv, tok: *két hüuel kést, ezer hüuellvel* (118, 120). Azt írja a kiadó: „Az egység megadásánál az egységár utolsó szavát megismétli: Mindenikneq adoc 7½ *nvolcad fél fél forintot*» (55). Az egyes megismétlésével fejezték ki régen a többjegyű osztószámokat (Beke Nyr 43:138). Egyjegyű osztószám is az alapszám megismétlése: Mindenütt *fél fél* vagyon (125). Először a 10 singöt töd *fél fél* fertállva (86). Ezt is elozthatod ha *fele fele* (féllé-féllé) szegdelöd (116). Volt 30 aratóm, adoc eggikneq *tiz tiz* pénzt (90). A mennyiséget kifejező kérdő névmást is megismétlik: Immar lasd meg mindenic végben *hán' hán'* sing vagyon (94, a NySz nem közli). Ez adat kétségtelenné teszi, hogy a *kiki* névmás is osztó értelmű, pl.: Vallyon *kinec kinec* az ü pénzere mi iutt (jutott) benne? (130). Immar ad özüe az személlyec részét, tudni illic azt a meni részt akar *eggic eggic* venni (106).

A *szegdel* fönti jelentése „oszt”. Tudjuk, hogy a *szeg* eredeti jelentése „tör” volt: Az *Fracctio* semmi nem egyéb hanem ha valamell' egész számnac részre valo *szegése*, mint ha valaki egy singöt négy részre *szegne* (122); a meni felé *szegöd* (124); részre *szegdel* számoknac (74); vö. Egy egész singöt *töröc* negyuen felé (124); *részre töröt* számnac (84). Az osztásnak még egy érdekes kifejezése: Egy tarsom el osztta az ö penzét három részre, az az harmasaul *el vondosa*. No immar *vondosd el* ötöseuel (137).

A NySz nem közli a *mi?* kérdőnévmás „mennyi?” jelentését: vallyon nyolcz másat neg'uen méll földre *miert* viszneq? (128, 129); ö

neki egy ember tartoznie 4 sing posztoual öt forintert, *min essic* (mibe kerül) 21 sing? (135). Het sing posztot veszök fl: 2. három sing *min esik*? Látod hog' *nyolczuan öt pénzen esic*, még öt pénz marada (116).

A NySz nem közli: Ha peniglen oly szam volna a kit az *ö fen fekesse* miatt ki nem mondhatnad: fennfekvése, magas helyi értéke miatt (142). Nem ismerem máshonnan ezt a kifejezést: egy ember kerdi az *ö attiat menni üdöse* (az atyja életkora hányszorosa az övének) 135. A NySz csak későbből idézi ezt a szólást: *az konyhárra semmit nem hoznac*, de tudni igön szép dolog, ha szinte nem használ-is (110). A társasszabályról azt mondja: Magyar országban ennac è regulanac igön nagy haszna nintsen, mert *à Magyaroc igön kemeny nyakuuac* es egyaránt az fizetést (restellic) 130. Másutt is nagyon közvetlenül, jóízű magyarsággal ír: az számlálásban kezdic iob kézről, bal kézre számláluán vák (rák) modra, mert ök-is vissza mennec, auagy *töröc modra*, mert ök-is vissza irnac: auagy *mint az rákoc*, mert ök-is vissza mennec az maszásban (62).

A kiadás értékét emeli, hogy a kiadó közli a 2. kiadás teljes ajánlását, a kolozsvári átdolgozott kiadást pedig fejezetenként összehasonlítja az első kettővel. A nem szakembereket is érdekli a kiadó bevezetése a számolás fejlődéséről és a matematika történetének 1577 előtti magyar vonatkozásairól.

BEKE ÜDÖN.

A legújabb finn nyelvészeti irodalom.

A latin közmondás azt tanítja: *Inter arma silent Musae*. Finn nyelvészeink alaposan megcáfolták ezt a mondást. Míg a harctereken Finnország dicsőséges élet-halálharcát vívta függetlenségéért, nyelvtudósaik nem pihentek, hanem folytatták a béke idejében megkezdett munkáikat. A háború hónapjai alatt a következő kiadványok jelentek meg és jutottak el hozzánk:

1. *Finnisch-ugrische Forschungen*. XXVI. k. 1. f. Tartalma: *Posti*

Lauri: Über den Stufenwechsel im wepsischen. *Fuchs D. R.*: Das ob-ugrische Deminutivsuffix *-n*. *Beke Ö.*: Zur Geschichte eines tschere-missischen Nominalbildungssuffixes. *Räsänen Martti*: Nochmals über ung. *könyv* und mord. *konov*. *Lämola M. E.*: Etymologische Bemerkungen. *Beke Ö.*: Zur Geldrechnung der Wotjaken.

2. *Journal de la Société Finno-ougrienne*. L. k. Gazdag tartalmából kiemelünk két, bennünket is különösen érdeklő cikket. Az egyik Kannisto Artturi beszéde, melyet Setälä síremlékének felavatása alkalmával mondott. A füzet közli a művészi síremlék képét is. A másik Ahlqvist és Budenz levelezésének közlése. Kannisto rendezte sajtó alá ezt a rendkívül érdekes levelezést. Szerencsére mindkét tudós megőrizte barátjának leveleit és haláluk után a levelek a legméltóbb helyre kerültek. Ahlqvist levelei Budenz hagyatékából a M. T. Akadémia kéziratárába, Budenz levelei Ahlqvist hagyatékából a Finn Irodalmi Társaság kéziratárába. Budenz németül írta leveleit, Ahlqvist finnül. A *Journal* az egész levelezést Kannisto előadásának keretében finnül és németül közli. E levélváltás alapján Kannisto megrajzolja a két tudósnak egymástól eltérő jellemét. Mi, akik oly szerencsések voltunk, hogy Budenzet évek hosszú során ismertük és közelbe juthattunk, igazolhatjuk, mennyire találó Kannisto jellemzése: «Budenz úgy jelenik meg előttünk, amint barátságosan mosolyog, tréfás kedvében van, szívesen mond szójátékokat, de heves haragra is tud lobbanni, ha azt hiszi, hogy igazságtalanság történt vele. Ahlqvist ellenben kissé nehézkes, megfontoltan mozog saját értékének tudatában, rideg véleménynyilvánításaiban megingathatatlanul szilárd, távol van tőle a humornak minden lehellete. Őszinte és mély az a kölcsönös megbecsülésen és tisztetelen alapuló barátság, amelyhez a két tudós állandó hűséggel ragaszkodott.» Kannisto előadásának és Ahlqvist leveleinek német fordítása Fokos Dávid munkája. A kötet tartalmából még ki kell

emelnünk Kannisto érdekes tanulmányát a vogul medveünnepekről.

3. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne*. LXXXI. A hatalmas kötet (574 l.) *Paasonen* mordvin népköltészeti gyűjtésének II. részét tartalmazza. A tudós halála után *Ravila Paavo* rendezte sajtó alá és fordította németre a szövegeket.

4. A Finn-ugor Társaság legújabb kiadványa *Lagercrantz Eliel* lapp szótárának (*Lappischer Wortschatz*) két óriási kötete (1250 l.). Tisztelettel parancsoló tudással, hozzáértéssel és szorgalommal gyűjtötte össze Lagercrantz a Norvégia, Svédország és Finnország területén lakó lappok szókincsét, 30 nyelvjárásból 100 egyén ajkáról. A gyűjtés 1918-tól 1926-ig tartott.

5. A Finn Irodalmi Társaságnak két, bennünket is érdeklő kiadványa jelent meg: *Nissilä Viljo* helynévtanulmánya: *Vuoksen paikannimistö* (ezt külön fogjuk ismertetni) és *Lakó Györgynek* nagyon ügyesen összeállított magyar olvasókönyve (*Unkarin lukemisto*) szójegyzékkel, finnek számára.

B. J.

Könyvek és folyóiratok.

W. Steinitz: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen. (Az észti irodalmi társaság kiadványa.) Tartu, 1939. 460 l.

A bécsi Phonogrammarchiv legújabb kiadványai: H. 68. *Robert Lach*: Gesänge russischer Kriegsgefangener. II. B. Turktatarische Völker. 2. Abt. Baschkirische Gesänge. H. 70. *Walter Ruth*: Experimental-phonetische Untersuchung über die Dehnung kurzer Vokale im heutigen Englisch.

Az Eesti Keele Arhiv legújabb kiadványai: 16. f. *Paul Ariste*: Dialektproben aus dem Kirchspiel Pühalepa. Tartu. 1939. — *Alo Raun*: Sur 'les rapports réciproques du

Finnois et de l'Estonien. Tartu. 1940.

Tunkelo E. A. Beiträge zur Geschichte des II. Partizips im Finnischen und Karelischen. (Különnyomat a Finn Irodalmi Társaság Évkönyvéből. 1939.)

J. Mägiste: Viron kielen uudistuksesta. (Az észti nyelvújításról.) Különnyomat a *Virittäjä* 1939. 3. számából.

Terjek László: Nyelvtanunk és helyesírásunk. Szeged. 1940. Ez a könyv a felsőipariskolák számára készült. Szerzője ügyesen, világosan és jó pedagógiai érzékkel ismerteti meg tanítványaival a magyar nyelv szerkezetét. Nagyon helyes eljárás, hogy a helyesírás szabályait nem külön tárgyalja, hanem a velük összefüggő nyelvtani részekkel kapcsolatban.

Kozocsa Sándor: A Hűség Dialektjának első kidolgozása. Budapest, 1940. Egyetemi Nyomda. Vörösmarty fiatalkori művének eddig kiadatlan első kidolgozását közli Kozocsa az eredeti kézirat alapján, gondos irodalomtörténeti bevezetéssel.

Zempléni Árpád emlékezete. Halálának 20. évfordulója alkalmából. A füzet tartalma: *Vikár Béla*: Aprólékos holmi Zempléni Árpádról. — *Wagnerné R. Elza*: Emlékezés Zempléni Árpádra. — *Rubinyi Mózes*: Zempléni Árpád emlékezete. — *Kozma Andor*: A turáni lantos.

Vajthó László: *Reviczky Gyula*. Magyar Írók. 5. sz. Budapest. 1939. Egyetemi nyomda.

Várkonyi Nándor: *Petőfi arca*. Janus Pannonius Társaság kiadása. Pécs. (Petőfi hét arcképének másolatával.)

Dunántúli Szemle. (Előbb: Vasi Szemle.) 1940. 1—2. sz. Tartalmából kiemeljük: *Kallós Zsigmond*: Hejgetés. — *Nagy László*: A csutora. — *Morvay Péter*: Kádárta helynevei.

NYELVMŰVELÉS

Hatemeletes vagy hatemeletű ház. A Nyr egy olvasója azzal a kérdéssel fordult hozzánk, vajjon helyes-e, ha azt mondjuk: két hatemeletes ház épült. Hiszen úgy tanultuk, hogy az *-as*, *-es* melléknév-képző a jelző nélküli főnévhez járul, az ugyanolyan jelentésű *-ű*, *-ü* képző pedig jelzős főnévhez. Ebben olvasónknak igaza van. Számos olyan példát idézhetünk, amelyek azt mutatják, hogy ezt a két melléknévképzőt a magyar nyelv valóban így használja: *tehetséges: kitűnő tehetségű, tudományos: nagytudományú, tiszteletes: nagytiszteletű, lelkes: nagylelkű, erős: nagyerejű, elmés: éleselméjű, koros: nagykorú, neves: nagynevű, nyeles: fanyelű, vizes: bővizű; nyakas: kemény nyakú, vállas: szélesvállú, szájas: nagyszájú, hajas: őszhajú.* És mégsem hibáztathatjuk a *hatemeletes ház*-at, mert ezen kívül még több más esetben is az *-as*, *-es* képzőt használjuk, ha a főnév jelzője számnév: *hároméves és hathónapos gyermek, négylovas hintó, hatökrös szekér, kétkulacsos jellem, ötakilós lúd.* Egyik helyett sem ajánlhatjuk, hogy helyesebb, ha azt mondjuk: *háromévű és hathónapú gyermek, négylovú kocsi, hatökrű szekér stb.* Az igaz, hogy a nyelv ebben a tekintetben sem következetes, mert vannak számnévvel összetett főnevek, amelyeket csak *-ű*, *-ü* képzővel használunk: *kétkerekű kocsi, kétfülű korsó, háromágú vasvilla, kétélű fegyver, négy lábú állat.* Nyugodjunk bele, hogy az élő nyelv nem következetes, gyakran szeszélyes és mondjuk csak nyugodtan, hogy két új hatemeletes ház épül.

B. J.

Félfülű. Ismeretes a magyar és a többi finnugor nyelvnek az a sajátága, hogy a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat egyesszámban használja, s mikor csak az egyikről van szó, akkor azt mondja: *félszem(ü), félkéz, félkesztyű.* Mármint az az érdekes, hogy ugyanezt a használatot látjuk akkor is, ha a testrésznév nem ere-

deti jelentésében, hanem képes értelemben fordul elő. A győrmegyei Ásványban a fejó rocska neve *félfülű* (<*félfülű* Nyr 40:284), mert csak egy fogója van, viszont a kétfülű kerek kosár: *füles* (Győr m. 1736. Nyr 66:24, 45:350, MTsz Pápa-vid. NyF 17:27, Fejér m. 26:525, *vesszőfüles, zsuppfüles* Szigetköz NyF 38:29). Ezzel kapcsolatban megemlítek egy érdekes székely kifejezést: *feleszégén nem adom az ökrömet* a. m. ha adom, együtt adom el a pár ökröt, nemcsak az egyiket (Nyr 31:48). Ehhez hasonló kifejezés, mikor az oláhfalusi székely *fél ökröt* kér, de elevent, vagyis egy ökröt, az egy székérbe fogni való egy pár ökr felét (24:276).

BEKE ÜDÜN.

Kortes. A Pallas L. szerint «állítólag e szó spanyolból került hozzánk s először 1821. egy nógrádmegyei heves képviselőválasztás alkalmával jött forgalomba», még pedig a spanyol *cortes* szóból. Tóth Béla a latin *cohortes*-ből, Horger a francia *cortège*-ből származtatja szavunkat, azonban újabban fölszínre került adatok a Pallas L. álláspontját igazolják. Így a Jelenkor 1832. évfolyamában *Cortesz* van, egy 1846-ban megjelent verseskönyvben pedig *korteszkedés* (MNy 2:90, Nyr 35:385, az irodalmat l. a Nyelvőr-kalauzban). Megerősíti ezeket egy népnyelvi adat is az udvarhelymegyei Bibarcfalváról: *Ozsvát Árpi, akü kortesz vala* (Nyr 35:46).

BEKE ÜDÜN.

A főnévi igenév birtokragos használatához. A főnévi igenév *-ni* képzője személyragos alakban csak az egyes és többes szám 3. személyében jelentkezik (*adnia, kérnie; adniok, kérniök*), a többi személyben a képző végső hangja hiányzik (*adnom, adnod, adnunk, adnoiok; kérnem, kérned, kérnünk, kérnetek*). Azonban némelyik nyelvjárásban a többes 3. személyű alakokban

is csak egy magánhangzó van. Így pl. Horger a halmágyi nyelvjárásból (Nagyküküllő m.) ilyen példákat közöl: Attál *ënnik* a disznyóknak? *Ënnik* attunk a jooknak (juhoknak). Nem szabad *beliënnëznik* (NyK 31:389). Ugyanígy alakokat találunk Horger hétfalusi csángó mesegyűjteményében: Az ökröknek *ënnik* adott (MNGy 10:27). A gyermekeknek *ënnik* adtak (115). A pulykáknak *ënnik* adott (316). Ilyen alakokra van példa már a régi nyelvben is (Kovács M. = Simonyt Zs. Nyr 47:88, Melich NyK 50:270). Ezekről eltérnek a hevesmegyei nyelvjárás megfelelő alakjai, melyekre Berze Nagy János népmesegyűjteményében találunk nagyon becses adatokat: A lovaknak *ënnëk* ad (Besenyőtelek, MNGy 9:32). Másé a házba nem fértek, sè *ënnëk* nem birt annyi az apjok (513). A halmágyi és hétfalusi nyelvjárásokban a többes 3. személyű birtokrag *-ik*, s így nem lehet megállapítani, hogy a főnévi igenév végső hangja tűnt-e el, vagy a birtokrag magánhangzója. Heves megyében azonban a birtokrag *-ik*-en kívül *-ok*, *-ëk*, *-ök* is lehet (NyF 16:23), a fenti adatok tehát arra vallanak, hogy a főnévi igenév képzőjének a végső hangja esett ki, épúgy, mint az egyes és többes szám 1. és 2. személyében. Fontos volna annak a megállapítása, hogy mely nyelvjárásokban fordulnak elő még hasonló alakok, mert ily módon véglegesen tisztázni lehetne ezt az újabb időben annyiszor tárgyalt kérdést. BEKE ÜDÜN.

Olvasás közben. *Keret.* Egy idő óta nagyon divatban van a *keret*. Újságban s főként a rádióban szócsemege lett és «saját ízlés» szerint találják, nem törődve azzal, vajjon mások is olyan kellemetesnek és he-

lyénvalónak találják-e. Ezelőtt jól megértettük, ha valahol *ünnepélyesen* lepleztek le egy emléket, *beszédben* méltattak érdemeket, ülés vagy tárgyalás *során*, *folyamán*, vagy egyszerűen *tárgyaláson*, *ülésben* tették szóvá, vagy intézték el ezt vagy amazt, most *ünnepélyes keretek között*, *beszéd keretében*, *tárgyalás keretében* intéznek el mindent. S nincs az a parádés ebéd vagy vacsora, amit ez a keretező szenvedély mohón be ne kebelezne! Sőt egy felvidéki székház-avatásról szóló jelentésben *Szent István birodalmának kereteit* hallottuk emlegetni... És ez a sok keret nem remek képek vagy más arra érdemes holmik kecsesebb vagy mutatósabb foglalatát juttatja eszünkbe. Sokkal inkább egy nagyközség vásárterének darabosan kiácsolt *korlátait*, esetleg egy lomhán cipelt *jármot*. — *Halottakat vesztenek*. Pedig ők már nyugosznak békén, csöndben... Az élőknek az *élők* elvesztése fáj és a hadvezetőségek az *elesett katonákat* tartják számon. A magyarul elhangzó vesztesség-krónikák kérelhetetlenül ragaszkodnak a *halottak elvesztéséhez*. Miért? — *Elnéző bombák*... A híradói kényelemszeretet vadvirága ez is és igen szívós-nak látszó: *elnézés*. A márciusvégi háborús hírek közt fölolvasták, hogy bizonyos repülőgépek *puszta elnézésből* a dán partokat bombázták... Nem szállunk ki annak a bizonyára érdekes műveletnek szemléletére, amellyel «Most védekezés-kép hatalmas táblákra festik a dán lobogót» — hisz manap lehetséges, hogy a tilalomfák is lengedezve-lobognak —, csak az a véleményünk, hogy nem kívánhatunk a bombától több *elnézést*, amennyi tőlük *merő tévedésből*, vagy *puszta véletlenből* is kitelik. — *Tanulmányút hajóval*. Nem ritka a csodálkozá-

sunk, amiért a példaadásra, *tanításra hivatott* rádióból miért hallunk annyi fura germanizmust. Vajjon kevés a rávaló idő vagy a rávaló ember, hogy a külföldi távirati irodák hírei oly helytelen magyarsággal hangzanak el? Az ujságírás ütemének kényszere magyarázat, ha nem is mentség a pongyolaságra.

Azonban a székesfőváros Népművelő Bizottságában mégse szabadna megfélemleni arról, hogy a magyar ember *szekéren*, következésképpen *vonaton* és *hajón utazik*, nem pedig szekérral, vonattal vagy hajóval. (L. 1940. áprilisi Munkatervet.)

JOZEFOVICS SÁRI.

MAGYARÁZATOK.

A «kálvinista Róma» név története. Azt mindenki tudja, hogy ezt a nevet Debrecen viseli, de azt már sokkal kevesebben tudják, hogy az elnevezés mikor keletkezett, kitől eredt és milyen értelemben használtatott. A kérdéssel évekig foglalkozott Révész Imre, azelőtt a debreceni egyetem tanára, ezidő szerint a tiszántúli ref. egyházkerület püspöke, s két tanulmányt is írt róla.* Mindkét dolgozathoz kitűnik, hogy a «kálvinista Róma» tulajdonképp gúnyolódásnak a szülőtte, amely hajdan Debrecen vallási, később nyelvi s irodalmi csalhatatlansága ellen irányult. A reformáció nagy harcaiban az unitáriusok a híres *Válaszúti komédiában*, más szóval a *Debreceni disputában* Péter pápának csúfolják hajthatatlan ellenfelüket, Méliusz Pétert, paptársait pedig kardinálisnak, vikáriusnak nevezgetik és csak egy lépés választotta el őket, hogy Péter pápa székhelyére, Debrecenre, *expressis verbis reá* ne húzzák a Róma nevet, természetesen szintén nem a hódolat és megtisztelés jelölül. A «kálvinista Róma» elnevezés gyökérszála tehát a 16. század második felére nyúlnak vissza, amire magam is rámutattam egy majdnem félszázaddal ezelőtt írt kisebb tanulmányomban.**

Elülnek a hitviták, eltelik több,

mint két század és a kálvinista Róma név mintha elmerült volna az idők hullámaiban. De jött a 19. század eleje és benne a nyelvújítási harc, az irodalmi reformáció, mely ha nem a nagy tömegek, de a tanult emberek lelkében majdnem olyan forrongást idéz elő, mint a hitújítás. Kazinczy, az irodalmi és nyelvi forradalom vezére, szembe találja magát Debrecennel, amely a maga felfogását, főképp a maga Magyar Grammatikáját csalhatatlannak, fellebbezhetetlen fórumnak tartja. Kazinczy Debrecennek *elbizakodottságát, arroganciáját, intoleranciáját* nem győzi évek során eléggé támadni, ostromozni és mikor az Arkádiai-pör haragos indulatát legmagasabbra hevíti, 1808-ban kiszökken tollából, mint égető megbélyegzés, ez a kifejezés: *Debrecen, az az igazi kálvinista Róma*. A gúnynév megszületett és terjedt, terjedt és Debrecen néhány évtizedig mint szégyenbélyeget viselte, mellyel nemcsak az irodalom emberei, Kazinczy követői, hanem haladó hittestvérei is illették, mikor a pesti protestáns teológia szembe került az ortodox alapon maradt debreceni kollégiummal.

De fordult az idő, a szabadságharc dicsfénybe vonta Debrecen, főként kollégiumát és Nagytemplomát, az országgyűlés és a függetlenségi nyilatkozat színhelyét és aztán jött Jókai debreceni tárgyú elbeszéléseivel és regényeivel és az ő bűbájos tolla nyomán a gúnynév dísznévvé, a csúfság dicsőséggé vált, mintha csak megismétlődött volna

*1. A «kálvinista Róma». (Két elnevezés története) 1934. 2. Kazinczy és a «kálvinista Róma». 1939.

** A debreceni disputa. Fővárosi Lapok. 1892.

a bibliai csoda: Bálám átká áldássá lett.

A Jókai szerkesztése alatt megjelent *Osztrák-magyar monarchia* (1886—1891) végkép szentesítette a *kálvinista Róma* nevet és ma Debrecen maga tiltakoznék a legerősebben minden olyan törekvés ellen, mely őt ettől a dísztől és kitüntetéstől meg akarná fosztani.

KARDOS ALBERT.

Eszik-iszik róla. A MNy 35. évfolyamának 333. lapján Bálint Sándor a következő szegedi szólást közli: *öszik-iszik rúlla* 'mindig a nyelvén hordoz, elragalmaz valakit'. A szólást tehát nem úgy kell értenünk — amire egyébként gondolhatnánk —, hogy 'állandóan (akár eszik, akár iszik, akármikor, mindenkor) gondol reá, mindenkor emlegeti, mindig beszél róla', hanem nyilván úgy, hogy 'meg akarja rontani, el akarja pusztítani'. Itt tehát az *eszik* igének 'emészt, megemészt, ront, megront, elpusztít' jelentésével (vö. Cz. F., Csúry) van dolgunk. Igénknek ezt a jelentését jól ismerjük. Vö. *egyen meg a fene; megessen a fene* (Csúry); *fene eszi, szü eszi a csontjait* (Cz. F.), *ne egyél meg 'ne gyötörj'* (Csúry); *majd hogy meg nem évé kezét lábát érte a kapus* (TE. VI, 9. Lehr magyarázata szerint «ezt a szólást akkor használják, ha valakit bosszúság, bánat ér s nem segíthet a dolgon (magára haragszik)» *Rusztán csaknem eszi mérggel kezét lábát* (Zrinyi; l. NySz., Lehr id. h. és MNy. 14:159).

A miénkhez hasonló összefoglaló összetélt (*eszik-iszik* = 'teljesen elemészt, elpusztít, megsemmisít') a votják nyelvből ismerünk. Munkácsi votják népköltési gyűjteményéből idézzük a következő ráolvasásokat: «Amidőn a vízi bikának szarva között ülven járhat: akkor *edd meg, idd meg* (s'i, ju) ezt az embert!» (180 l.). «Ha az izzó kövön, izzó vason keresztül bírok menni, — ellenséges, vészthozó szellem: akkor *ehesd meg, ihasd meg* ezt az embert!» (uo.) «Ha a komlót alá bírod meríteni, a követ amikor fenn bírod lebegtetni: azután — el-

lenséges szellem! — *edd meg, idd meg* ezt az embert!» (186. l.) Imádságban is: «...*megevőtől, megivőtől* ments meg, őrizz meg!» (152. l.). Érdekes a következő ráolvasás, amelyben e szólás nemcsak «teljes megsemmisítés», hanem talán eredetibb, értelmében is szerepel: «Amidőn a tejutat, táncolva, tapsolva (rajta) — teljesen *megetted, megittad*: akkor *edd meg, idd meg* ezt az embert!» (180. l.) (Wichmann gyűjteményében rendszeren az egyszerű 'eszik' ige használatos az effajta ráolvasásokban; pl. «Wenn es dir gelingt einen weiss glühenden Stein zu essen, dann iss [votj. si] diesen Kranken auf!» Wotj. Sprachproben 1:189).

Szólásunkat azonban a vogul nyelv is ismeri. Munkácsi Vogul Népköltési Gyűjteményének 4. kötetében (358. l.) olvassuk, hogy mikor a medvefiú belép a háromfejű sárkány házába, ott a sárkány így fogadja: «Isten nekem *enni inni* valót (*tini-ajni*) adott». Embert «*evő ivó menkw*»-ról hallunk uo. a 2. kötet 605—606. lapján is. (L. még uo. 1:0217.) FOKOS DAVID.

Kinyissam-e verses ládám? kérdi a Kalevala költője, mikor énekét kezdi. «*Aukaisen sanaisen arkun. vircilappahan viritän*» (1:87—88) 'föltárjam-e dallos táskám, kinyissam-e verses ládám?' (Vikár Béla ford.). Azt a képet, hogy a dal ládába van zárva, onnan kell elővenni, más finnugor népek költészete is kedveli. Így Wichmann cseremiszi gyűjteményében (169. l.) a következő dalt találjuk: «Dalolnék, de nincsen dalom; dalaim ládában vannak. Kinyitnám [a ládát] és kivenném dalomat, de a kulcsa egy szép leány kezében van». Porkka 10. cseremiszi dalában hasonló gondolatot látunk: «Azt mondjátok: 'Dalolj, dalolj!' csak-hogy a dalolás nem olyan könnyű. A dalos ládának kulcsa a kazáni bódé előtt van. Mire a kulcsot elhozom, vége ennek az ünnepnek». Ezt a szép költői motívumot a votjában is megtaláljuk. Wichmann 318. votják dalának fordítása a következő: «Egy nagyon szép dalt énekelnék, de azok a dalok, melye-

ket énekelni akarnék, ládában (v. szekrényben) vannak. Kinyitnám a ládát és kivenném [a dalokat], csak-hogy [a láda] kulcsa anyámnál van».

FOKOS DÁVID.

Közköpi. A MTSz *köszköpi* címszó alatt közli s idézi még *fűszküpi*, *szűszküpi*, *üszküpi* alakváltozatait. Újabb adatok: *köszköpi* 'pletykahordó, hírhordó' (Csúry SzhSz), *köszküpi* 'az, aki hordja-viszi a szót, elferdíti; összeharagítja az embereket' (Somogy m. Szenna, Nyíri). Ettől különválasztja a MTsz azt a szót, amely két szólásban fordul elő: *Közköpi* *eresztötték* 'osztás alá' (Kiskúnhalas), a Becsali csárda a *zsványok közköpije* (Hortobágy). Horger (MNY 3:406) azonosítja ugyan a két szót, de mind-egyiket a *köpi* más-más jelentésével magyarázza. Helyesnek tartom azt a magyarázatot, amely szerint az első *közköpi köpije* 'forrás- v. kútfaul alkalmazott tágas öblü (ki-odvasodott v. kivájt) faderék' (*küpi* Székelyföld). Némi változtatással azt is elfogadom, hogy a *közköpi* azután azt jelentette: 'közös kút', Horger szerint 'közös forrás', s öszerinte azután a hírhordó, pletykahordó lett a hírforrás, pletykaforrás. Én úgy képelem a dolgot, hogy az ilyen falusi közös kút a lányok, asszonyok esti találkozó helye, valóságos kaszinója volt, ahonnan nem nagyon siettek haza, mert ott tárgyalták meg a falubeli eseményeket, s maga a *közköpi*, a közös kút lett a forrása a sok pletykának, s ezzel aztán azonosították az olyan személyt, aki terjesztette a pletykákat. Ha így fogjuk föl a dolgot, a *zsványok közköpijében* nem kell keresnünk a 'méhkas' jelentésű *köpi*-t, mert ott szoktak tanyázni, onnan kelnek portyázásra, s oda térnek vissza-vissza zsákmánnyal megrakodva, mint a méhek a közös köpübe. A csárda nem tanyája a *zsványoknak*, hisz ott könnyen elfognák őket, oda csak mulatni jártak, vagy legföllebb zsákmányukat értékesíteni, mert a csap-láros gyakran volt a *zsványok* orgazdája. Ami a közöskút, a *közköpi* volt a falubeli asszony népnek, az volt a csárda a *zsványoknak*:

találkozóhely, ahol elmondták egymásnak, hol jártak, hol van kilátás újabb zsákmányra, hol fenyegeti őket az elfogás veszedelme. A *közköpi* *ereszt* 'osztás alá' szólás szintén a közös kút fogalmából magyarázható. A szólásban az atyafiság közös tulajdonáról van szó, ingóságról vagy ingatlanról, melyet egy darabig közösen használtak, mint a falusiak a közös kútat, de aztán alkalomadtán közös megegyezéssel megosztottak rajta.

BEKE ÖDÖN.

Enged, engeszt, engesztel. Balassa följegyzése szerint a szlavóniai nyelvjárásban *engesztő tigany* 'zsír olvasztó lábas', *engeszték* pedig 'zsír' (Nyr. 23:311). Nyilvánvaló, hogy ezekben az alapszóul szolgáló *engeszt* ige eredeti jelentése 'olvaszt' volt. E jelentésnek nagyon réginek kell lennie, mert megvan más, távoli nyelvjárásokban is, így pl. a moldvai északi csángóknál: *megen-geszt* 'schmelzen (tr.): auslassen' (Wichmann); kiolvaszt (pl. szalon-nát) (Rubinyi Nyr. 30:174); a hunyadmegyei Lozsádon *engesztel* alakban 'olvaszt, leolvaszt' jelentéssel; *kiengesztel* ua. pl. *engeszteld ki* az ajakát; oda fagyott az ablakra; (MTsz). Ez egy zalamegyei népdalban is előfordul: Tarcs ki kis lány azt a gyertyát, *engeszteld föl* az ajakát! (Nyr 23:48). Visszaható *enged* alakjában is megvan 'olvad' jelentése, pl. Mán *engedett* e kicsit a főüt fagya (Csúry SzhSz); *énged*, 'schmelzen (vom Eis)' (Hétfalu); *elenged* durch Wärme od. Hitze schmelzen (intr.); e hó tavaszval *enged el*, der Schnee schmilzt im Frühling' (Moldva, északi csángók, Wichm.); *megenged*, 'megolvad' (Udvarhely m. Bögöz Nyr 34:220); *engedelmes* (idő) 'lágú, enyhe' (Vas m., Heves m. 1840, Fejér m. Csákerény Nyr 45:140); e. az üdő 'olvad a fagy' (Tiszadob) MTsz.; 'meleg, langyos', pl. mos mán *engedelmesebb idő* van ide be: be van fütve (SzhSz). A Székelyföldön *éngül* alak is van: *féngül*, a bras-

¹ A szókezdő zárt *ë*-re nézve *vö.* a nyitravidéki nyelvjárásban: *ön-gegye* (Nyr 29:140), *önged* (Udvarhely m. MTsz).

sómegyei Hétfaluban *félengül*, 'fölvad' (MTsz). A régi nyelvben sem az *engeszt*, sem ez a jelentés nem mutatható ki s annál érdekesebb, hogy CzF-nál az *enged* 3. jelentése: 'meglágyul (a hideg, v. fagy, hideg által megmerevült test', pl. *enged a fagy, a tél, a hó, jég, midőn elolvad; az idő*); *engeszt* 'lággyá tesz, olvaszt'; pl. *A déli szelek meg- v. félengesztik a havat. jeget*. Az EtSz szerint az *engeszt*-re nincs biztos adat, de az idézett népnyelvi adatok igazolják CzF-t. Vö. még Faludinál: *a viaszt engeszteli és lággyítja; a kemény vasat, ha tűzhez tartjuk, úgy megengeszteljük és lággyítjuk*, hogy gyenge vas fonalokra lehet nyújtani (NySz). *Engesztel* tehát tkp. a. m. 'lágvit, puhít, olvaszt'. Mindenesetre arra figyelmeztetnek ezek az adatok, hogy mily fontos a határnyelvjárások szókincsének tanulmányozása.

BEKE ÜDÖN.

Virgó. Szabó T. Attila erdélyi helynévkutatásai során kimutatta, hogy az erdélyi *Virgó* helynév a *virrog* (1. sz. *virgok*) 'pörlekedik, veszekszik' ige melléknévi igenévi származéka, s olyan helyek nevéül használatos, amelyekért per folyt (MNY 35:50). Ezt a *virgó* szót Kriza is közölte a Vadrózsákban a köv. értelmezéssel: 'két fél közti peres hely, melyet mindkét fél magáénak tart' (Udvarhely m.). Az adat megvan a MTszban is, amely Gyergyóból még a köv., bizonyára szintén idevágó adatot közli: *virgó-föld* 'olyan föld, amelyet a családtagok v. a család ágai közösen bírnak, úgy hogy évenként váltakozva használják'.¹ A MTsz ettől különválasztja ezt az, ugyancsak Csik megyéből közölt tájszót: *virgó-föld* 'fáktól, cserjéktől megtisztított, de még föl nem szántott föld'. Ez a jelentés az előbbivel együtt valószí-

¹ Tehát nem a *forgó*-val függ össze ebben a kifejezésben: *forgólag bír* (szántót v. kaszálót, amelyet kicsiny volta miatt nem érdemes fölosztani): 'többet magával közösen bírja, úgy hogy évenként váltakozva használják' (Háromszék m.) MTsz.

nüleg a *virgó* szó eredeti jelentésének elhomályosodása folytán keletkezett. A *virrog* szóval összefügg ez a dunántúli tájszó is: *virgódik* 'veszódik'; *megvirgódik* 'megküzd, megbirkózik (pl. a betegséggel)' (Kaposvár vid. MTsz. *virgószik* 'veszódik'. Légrád Nyr 43:43.). Vikár szerint a *virgódik* jelentése: 'bajlódik, küzd, harcol', s előfordul egy jutai betyárdalban: De hogy amég itt *virgódtunk*, Borzasztó rossz hirt hallottunk (Somogy m. népk. MNGy 6:167, 426). Ennek változata: *megvirgad* 'megküzd, megbirkózik (pl. a hidegleléssel)' (Somogy m. Ádánd MTsz).

BEKE ÜDÖN.

Padmalygerenda. Szentimrei Jenő erdélyi író «Ferenc tekintetes úr» c., Kölcseyről szóló életrajzi regényében beszél padmalygerendáról, s Kardos Albert véleménye szerint az író hibásan használja padlászgerenda helyett, mert a *padmaly* földalatti üreg a vízpartján vagy a sírgödörben. Abban igaza van Kardosnak, hogy a szónak ez az eredeti jelentése, de mégis kételem, hogy Szentimrei helytelenül használta a szót. Van ugyanis a *padmaly*nak az eredeti jelentésből fejlődött egyéb jelentése is, így a kemence belsejének alsó szöglete, ahol az oldala meg a fenéke összehajlik'. A *padmalyt* sok helyt a nép összetett szónak érezte, s azt hitte, hogy a *pad* szó rejlik benne, s elvonta belőle a *maj*, *maly* alakot, melynek jelentése azonos a *padmaly*-ével; azonkívül beszélnek az ágy, a divány *maj*áról, mely az ágy fal mellett levő részét, a divány háta és az ülése közötti behajlást jelenti. Sőt egy szentesi adat szerint (Beke Nyr 63:115) *moj* alakban gerendázatot is jelenthet. Nézetem szerint tehát a *padmalygerenda* a padlászeresz felé eső gerendája. Mindenesetre fontos volna adatokat kapni, hogy a népnyelvben ez a szó ebben a jelentésben valóban használatos-e, s mely vidéken.

BEKE ÜDÖN.

Máma, mamá. A MTsz megjelenése óta rengeteg népnyelvi anyagot közöltek a Nyr, MNY, NYF egyes köteteiben és önállóan ki-

adott nyelvjárástanulmányokban, azonkívül néprajzi folyóiratokban és ilyen tárgyú művekben, azonban szótározás híján ez az anyag csak nagy ügyel-bajjal, rengeteg időveszteséggel használható, s erre még az EtSz sem vállalkozott. Rámutatam, hogy baranya megyei származású írók a *máma* helyett *mamá* alakot használnak (Nyr 61:64). Most ráakadtam a Nyrben is a népnyelv-hagyományok között erre a szóra baranyaözdvidéki közleményekben: De csak had lén, lányom, nem fárottam é még *mamá* (27:334). Kikerü még *mamá* az is (336).

BEKE ÜDÜN.

Sugár, kutsudár. Dunántúl a *kutsudár* a kútgémről lefüggő rúd, amelynek végére a vödör van akasztva. Fehér és Somogy megyében ennek neve *sudárfa*, a Csallóközben *sudarléc*, a Balaton mellett, Vas, Somogy, Baranya m.-ben egyszerűen *sudár* (MTsz.) Ismeretes, hogy a *sudár* azonos a *sugár* szóval, s Veszelszki 1798-ban ezt az alakot használja (NNy 8:158). Egy nyitrai megyei népdalban pedig *sugárfa* neve fordul elő: Jéges a *sugoárfa*, nehéz vizet húznyi (Kolon, Nyr 29:140).

BEKE ÜDÜN.

Fürészbak. A Balatonfelvidéken azon X alakú készülék, melyen a fát fürészelik (NyF 40:57); Tata-tóvárosban is *firészbak* a neve (Nyr 39:77), a Bakonyalján *firiszöllőbak* (NyF 34:55), a somogy megyei Szennán *firészölő-bak* (Nyíri), másutt egyszerűen *bak* (Kemenesalja NyF 33:20, Szigetköz 38:30, Kolozsvár MTSz). Nyilvánvaló, hogy a kecske szétterpesztett lábához való hasonlósága folytán kapta nevét (l. Beke Nyr 68:46), azonban nézetem szerint az átvitel a német nyelvben történt, s mi onnan kaptuk (*Bock, Sägebock*). Valószínűvé teszi ezt a kocsisülés *bak*, német *Bock* neve, amely eredetileg nyilván a kocsi elejére helyezett kecskelábú ülés volt. Ugyanezen a szemléleten alapszik a fürészbak keletmagyarországi *kecske* neve (Felsővisó Nyr 41:291, Fogaras 42:111, Moldva 30:172, *fürészelő kecske* Brassó m. Tatrang

MNGy 10:245), s az eredeti szemléletet még hívebben tükröző *kecskeláb* (Bihar m. Tárkány Nyr 43:166, Debrecen Rubinyi, Abaúj m. Nagyszalánc NyF 13:44). Kassa vidékén *kecskeláb* a sütőteknő alá tett gömbölyű alkotmány és az a kétágú karó, amelyhez a sövényt fonják (Nyr 25:384). BEKE ÜDÜN.

Remek. Ismeretes, hogy a *remek* eredeti jelentése 'darab' volt, a *mesterremek* pedig 'Meisterstück', később aztán a *remek* magában is ezt jelentette. Érdekes, hogy a váci nyelvjárásban a *remek* kártyaműszóként is használatos 'Kunststück' jelentésben: A kártyánál az egyik *remeket* mond, azt feleli a másik: Jó, jó, s nem is drága (NyF 10:51).

BEKE ÜDÜN.

Feterész. (Nyr 67:103). *Feter* alapszava megvan a *fötör* igében, pl. *fötör a tik* 'porban fürödve kótor' (Zala m. Légrád, Haller 28, Nyr 43:42). Vikár is közölte egy somogy megyei találós mesében: Hol *fötör* a kotlós tik legtöbbet? — A hasa alatt (Juta MNGy 6:243). Uott Szennán *kifötör*, *kiföttri* (a tyúk), 'kifürdi szárnyával a földet, szalmát'. Jaj, az a sárga csibe bent van a kerbe, *összefötör-kotor* ot mindönt (Nyíri). Kovács Vilma értesítése szerint uott Toponáron *fötör* a. m. 'kapar', de azt is mondják: Eső léssz, mert a *tikok fürönek a porba*. Rozsnyón is: *Porba fürdik a vereb*: eső lesz (Nyr 32:452). *Kiföröd*, 'fürdösszerű mozdulattal kihever (veréb, tyúk magot a földből)' (Bakonyalja NyF 34:96). *Kiförödték* a verebek a kelő kender a földből (Székelyföld MTSz). A *feter* nyilván a *fertő*, *fetreg* családjába tartozik, s bár itt a *fürdik* azonos jelentésben fordul elő, véleményem szerint a két ige nem tartozik össze.

BEKE ÜDÜN.

Mezitláb, meztikéz. A régi nyelvben a *mezitlábbal* (*meztlábbal*) mellett előfordul *mezit szárral* és *mezit fővel* is (NySz). Kálmány Lajos szerint a Temesközben azt is mondják *meztét kézzel*: égyühet tülük (t. i. a kutyáktól) *meztét kézzel*

is (Szeged népe II. 242), vagyis „üres kézzel” (MTsz nem közli). Azonban nem biztos, hogy ez a kifejezés régiséget őrzött meg, lehetséges, hogy csak a *mezitláb* mintájára alakult.

BEKE ÖDÖN.

Vaj, lúdvaj, hájvaj (Nyr 65:156). A *vaj* eredeti zsiradék jelentéséhez vö. még: *vajazó* ‚zsiradék’ (Mátyusföldre), vö. *zsirozó* ‚zsiradék’ (Heves m. 1840 MTsz), *zsirozóu* ‚zsiros húsnemű, melyet izesítés és zsirozás végett az ételbe főznek (pl. egy drb szalonna v. füstölt sódar)’ Szamosháti (Csüry), *zsirozó* ‚szalonna’ (Szilágy m. Búrgezd, MTsz).

BEKE ÖDÖN.

Javasol és jósol (Nyr 60:243, 68:30). Az Ormányságban a *javos* egyszerű, néha testi hibával, pl. vak-sággal is megvert férfi v. asszony, aki firól-fira szálló, ősi kuruzsló-tudományt őrizgetett s a nép előtt orvos és jós, tehát jövőbe és multba látó volt egy személyben. Betegségeket állapított meg s gyógyított, egymástól tudni se akarókat *fivelt* össze, szerelmeseket *fivelt* el egymástól, s óva intett jövőbeli, előrelátott veszedelmektől. Ezért a javost *fives*-nek is hívták, az asszonyjavost pedig *tudósasszony*-nak. *Mögjavasóta* azt is jelentette: megjósolta (Kiss G. 150, 276, 290). Egy debreceni elbeszélés szerint a *javasasszony*-hoz fordultak, ha elveszett valamijük (Nyr 23:383). Nagyszalontán *javasasszo*ⁿ ‚kuruzsló, jós asszony’, *megjavasol* ‚megjósol’ (42:304).

BEKE ÖDÖN.

Néhány megjegyzés. Több kis megjegyzésemet szeretném közölni, talán együtt érdemesek egy cikk nyilvánosságára.

Beke Ödön a *kétkés* (*haris*) madárnévről ír (67:51—52.). A *kétkés* nevet a madár, azt hiszik, onnan kapta: „mert hangja olyan, mint mikor két evőkést egymáson élükkel keresztben gyors ütemben végighúzunk». «Az is bizonyítéka a *haris* hangutánzó neveinek, hogy hangját sok szólásban emlegetik.»

«A *haris* tudvalevőleg rendkívül félték madár, amely alig mutatkozik az emberi szem előtt, s így annál feltűnőbb harsogó hangja.» Mindennek megerősítésére, úgy érzem, idekiváncozik Czuczor Gergely néhány sora is:

Tekintetes Singi eredeti egy kép
Gyakran szól, beszéde holott bizony
nem szép,

Mint hariskialtás a tiszta buzából,
Parlag nyelve kirí a grammatikából...

(Singi úr magyarsága.)

Beke Ödön többször foglalkozik az *edény* szó jelentésével. (67:105—106, 68:47—48, 68:33.) Hamisnak találja azt a magyarázatot, hogy az *edény* eredetileg étkezésre, vagy élelmiszer őrzésére szolgált. A szó eredeti jelentésének a ‚szerszám’-ot, ‚eszköz’-t tartja. Különböző nyelvek hasonló jelenségeit idézi és megemlíti azt is: «Az *edény*nek ‚eszköz’ jelentését megerősíti... Károlyi bibliafordításából: Az leuitác visellyéc az sátort és minden ő *edénit*: et omnia utensilia eius.» Talán nem lesz egészen érdektelen, ha megjegyzem, hogy ennek a bibliai versnek a *héber* szövegében is olyan szó van, amelyik *edényt* is, *eszközt* is jelent. A Gesenius—Bühl: Hebräisches u. Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament¹⁷ (Leipzig, 1921) szerint a *k’li*: «Gerät, ö. so allgem., dass es am besten m. Gegenstand, übers. w.»; különleges jelentései: 1. Gefäss. 2. Sack. 3. Gepäck eines Lagers. 4. *K. vókor*. Pfluggerät. *K’lé rechev*. Wagengeräte. 5. Kleid. 6. Werkzeug, Instrument. 7. Waffen. 8. Kahn. A Mandelkern: Veteris Testamenti Concordantiae (Editio minor, Lipsiae Veit et Comp.) szerint: supellex, vas; vestes, ornatus; navigium; instrumentum; arma. (Látjuk mellesleg, hogy a *héber* szó több különleges jelentése is egészen megfelel a magyar *edény* szó egyik-másik népnyelvbéli jelentésének.)

Detre László a *paraszt* szó jelentésváltozataival foglalkozik. A *paraszt* szónak nálunk lealacsonyító jelentése van. Amikor ugyanis a magyar lovasok behatoltak hazánk

jelenlegi területére, lenéztek a földművelő szláv parasztszámra. Némileg talán emlékeztet erre a héber *ám hoórec* kifejezés jelentésváltozása. Az *ám hoórec* jelenti az ország lakosságát, a föld népét, stb. Például: «És elhurcolta az egész Jeruzsálemet, összes fejedelmeit és minden vitézeit, tízezer foglyot, az összes mesterembereket és lakatosokat, úgy hogy a föld szegény népén kívül senki sem maradt ott.» (Kir. II. 24, 14.) Később ez a kifejezés azt a különleges jelentést kapja: a Szentföld pogány, tisztátalan lakossága. A biblia utáni korban pedig: a tudatlan, törvényben járatlan. (Ebben az utóbbi jelentésben használja mai napig a zsidó népnyelv is.) A Mannheim—Grosz: Héber—magyar szótár szerint: «*Am hoórec* parasztszám; tudatlan. *Am hoárocusz* n. tudatlanság.»

VIDOR PAL

Tehénhús. Beke Ödön úgy említi ezt az összetett szót, mintha csak a szélein élne a magyar nyelvterületnek, például Gyergyóújfaluban (Csík m.) és Felsőőrben (Vas m.). A *tehenhús* azonban él Magyarországon közepén is, Debrecenben és a Hajdúságban, ahol régebben közkeletű volt a *tehenhús* és ahol a népnyelvből ma sem szorította ki a hivatalos színezetű *marhahús*.

K. A.

A hejgetés két sora. (Egy tréfás mondóka változatai.) Ahhoz nem szólok, hogy a *hejgetés* valóban az ősi pogány temetést jelenti-e és hogy a hejgetésnek a Nyelvőrben (68:98) a Vasi Szemle nyomán közölt nyolc sora a halotti szertartást végző magyar ajkáról maradt-e fenn, de azt nem hallgathatom el, hogy a nyolc sor közül kettő közismert egy tréfás gyermek-versikéből. Ez az ismert két sor:

«Pusztá pajta fedetlen,
Három verébnek hat szeme.»

Ezt a két sort megelőzi egy és követi is egy, amennyire emlékszem, s az egész így hangzik, legalább így hangzott az én szoboszlói iskolás koromban:

«Árva borjú anyátlan,
Pusztá pajta fedetlen,
Három verébnek hat szeme,
Tehén s.... fekete.»

Aki elmondta, hozzátette a kérdést: Mi az? Aki hallotta, ha ismerte a verses találós kérdést, rávágta: Ab bizony!

A Vasi Szemlének a hejgetés magyarozó cikkére a Néprajzi Múzeum értesítője is (1939. 2—4. sz.) felfigyelt és Morvay Péter az általam idézett két sort szintén kiegészíti négyre ilyen formán:

«Szenes tőke fekete,
Három verébnek hat szeme,
Nytott pajta fedetlen,
Árva bornyú anyátlan».

Ő is tréfás mondókanak ismeri, pogány halotti szertartási maradványt nem akar benne látni, s ő szerinte is ez a csattanója: *Abbiza!*

Morvay nem elégszik meg a saját emlékezetével, hanem hivatkozik Krizára, akinek *Vadrózsái*-ban (1863) majdnem szóról szóra megtalálható.

A tréfás mondókát — akár van benne pogány regős maradvány, akár nincs, nem árt felújítani, mert — úgy látszik — kiveszőfélben van. Én ugyanis hiába fordultam Debrecenben a nép fiaihoz és a néppel, népnyelvvel foglalkozó tanult emberekhez, legalább tízhez, egyikőjük sem ismerte. Pedig érdemes életben tartani, mint a magyar nép jó kedvének, naiv szellemességének a termékét.

KARDOS ALBERT.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr évenként négyszer jelenik meg,
A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi elő-
fizetők számára 6 svájci frank, Németországban 5 márka.
Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

Orsz. Néptanulmányi Egyesület: 25.241

A MAGYAR NYELVŐR
szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

Telefón: 310—634.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antiquarium * Könyvkereskedés
Budapest, V, Gróf Tisza István ucca 14

N a g y r a k t á r k é s z l e t

nyelvészeti, néprajzi, régészeti és történelmi művekből.

V á s á r o l u n k

*tudományos műveket, értékesebb régi könyveket, régi térképeket,
arcképeket és városi látképeket, magyar folyóiratok sorozatait és
egyes számait.*

*Megvételre keressük: Károli, Biblia I. kiadását (1590.), valamint
egyéb műveket, melyekről egy keresleti listát kívánatra készséggel
rendelkezésre bocsátunk.*

T A R T A L O M :

<i>Balassa József: Lator</i>	1
<i>Beke Ödön: Újabb adatok szólásaink történetéhez</i>	3
<i>Szőcs Lajos: Népetimológiával alkotott növénynevek</i>	10
<i>Fokos Dávid: Finnugor-török mondattani egyezések</i>	14
Irodalom: Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelv- járása (Balassa József). — N. Bartha Károly: A debreceni gubacsapó cég (Beke Ödön). — Hárs János: A Debreceni Arit- metica (Beke Ödön). — A legújabb finn nyelvészeti irodalom (B. J.). — Könyvek és folyóiratok	18
Nyelvművelés: Hatemeletes vagy hatemeletű ház (B. J.). — Félfülű. Kortés. A főnévi igenév birtokragos használatához (Beke Ödön). — Olvasás közben (Jozefovics Sári)	23
Magyarázatok: A «kálvinista Róma» név története (Kardos Albert). — Eszik-iszik róla. Kinyissam-e verses ládám (Fokos Dávid). — Közköpű. Enged, engeszt, engesztel. Virgó. Padmalygerenda. Máma, mamá. Sugár, kútsudár. Fűrészbak. Remek. Feterész. Mezítláb, mezítkéz. Vaj, lúdvaj, hájvaj. Javasol és jósol (Beke Ödön). — Néhány megjegyzés (Vidor Pál). — Tehénhús. A hej- getés két sora (Kardos Albert)	25

A szerkesztésért Balassa József, a kiadásért Vikár Béla felelős.

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET KIADÁSA

BESZÉDHIKÁK ÉS NYELVTÖRTÉNET.

Írta: Balassa József.

Ezt az előadást 26 évvel ezelőtt, 1914 április 22-én tartottam a kísérletező fonétika első nemzetközi kongresszusán Hamburgban. Ekkor szervezkedtek összefogó, tervszerű munkára a kísérletező fonétika művelői az európai országokban. Az volt a cél, hogy az ezen a kongresszuson megalakítandó egyesületben együtt dolgozzanak a fonetikával foglalkozó, de különféle tudományok területén működő tudósok, a fiziológia, akusztika, laringológia, nyelvtudomány, gyógyító pedagógia, énekpédagógia művelői. Néhány hónappal később kitört a világháború és véget vetett minden egyezés, a nemzeteket összekötő munkásságnak a tudományok terén is. Ennek az előadásnak csak rövid kivonata jelent meg német nyelven a kongresszus beszámoló jelentésében. Az előadás részletes kidolgozását előbb jobb időkre halasztottam, azután végleg elmaradt. Most mégis közlöm eredeti alakjában, mert a gondolatot, amelyet ebben az előadásban akkor a kongresszus tagjai elé bocsátottam, ma sem tartom idejét múltnak.

*

Talán különösnek tetszik, hogy a fonetikával foglalkozóknak ezen a kongresszusán a beszédhibákról a nyelvtörténet szempontjából akarok szólni. Hiszen a beszédhiba, mint maga az elnevezés is mutatja, a beszéd, a kiejtés hibája, vagyis helytelen, hibás eltérés egy nyelvközösségekben általánosan elfogadott, helyesnek ismert beszédmódtól. A nyelvtörténet ellenben, sok más feladat mellett, a hangok változásait és e változások okait kutatja egy nyelv vagy egy nyelvcsalád történeti fejlődése folyamán, tehát a szabályos, vagy mondjuk normális, hibátlan kiejtést kell szem előtt tartania. Csakhogy a beszélőképeség fejlődését vizsgálva az egyénnél épúgy, mint egy nyelvi közösségnél nem lehet szoros, pontos határvonalat megállapítani a normális vagyis egészséges és az abnormális vagyis hibás kiejtés között.

Tudjuk, hogy a beszélőképeség, a nyelv, minden egyénben hosszas és állandó gyakorlás által tökéletesedő automatikus működés, melyet az egyénnek magának kell megszereznie a gyűgő

csecsemőkortól kezdve éveken keresztül. A beszélőképesség fejlődése soha sincs befejezve, hanem párhuzamosan halad az egyén testi és lelki fejlődésével. Az egyén testi és lelki képességének emelkedésével a beszélőképesség tökéletesedik, ezeknek az erőknél hanyatlása viszont károsan befolyásolja a beszélőképességet. Tehát beszédhibák előfordulhatnak mindenkinél és ha gondosan figyeljük az egészséges felnőttek beszédét, nagyon gyakran vehe-tünk észre hibás, a szabályosnak tartottól eltérő kiejtést. Gutzmann is utalt arra (*Spracheilkunde* c. munkájában), hogy a beszélőtanuló gyermekeknél ugyanolyan eltéréseket figyelhetünk meg a normális kiejtéstől, mint az aggkori gyengeségben szenvedőknél vagy az elmebetegeknél.

Ebben az előadásban arra akarom a fonétikával érintkező különféle tudományok művelőinek figyelmét felhívni, hogy az egyes egyének beszédében megfigyelhető beszédhibák gyakran ugyanazok a jelenségek, mint a hangok változásai a nyelvek történeti fejlődése folyamán vagy mint a kiejtésbeli nyelvjárási különbségek ugyanazon nyelv területén belül.

A nyelv hangalakjának eltéréseit egy nyelvi közösségen belül három szempontból vizsgálhatjuk: 1. Az egyén kiejtése eltér az általános beszédmódtól ugyanazon a helyen és ugyanabban az időben; ez esetben *beszédhiba*. 2. Az ugyanazon nyelvi közösséghez tartozó, de a nyelvterület más-más részén élő egyének kiejtése eltér egymástól; ez esetben *nyelvjárási sajátosság*-nak nevez-zük. 3. A nyelvi közösség kiejtésében eltéréseket állapíthatunk meg ugyanazon a helyen a nyelv történeti fejlődése folyamán; ez esetben *hangváltozás*-nak nevez-zük. Íme egy példa. Ha egy német egyén s helyett sz-t mond a *spielen*, *sprechen* szókban ott, ahol mindenki s-nek ejti, ezt beszédhibának mondjuk; de ha Hamburgban vagy Észak-Németország más vidékein mondják *szpilen*, *szprechen*, ott nem beszédhiba, hanem nyelvjárási sajátosság. Ha pedig a középfelnémet *slâfen*, *smerze*, *spil* alakokat összehasonlítjuk az újfelnémet nyelv *schlafen*, *Schmerz*, *Spiel* alakjaival, hangváltozást állapítunk meg.

Midőn most beszédhibákat összehasonlítok a nyelvtörténet folyamán megállapított hangváltozásokkal, nemcsak egyes esetekről van szó, hanem ez az egybevetés azt bizonyítja, hogy a hangváltozások igen sok esetében a testi és lelki erőknél ugyanolyan hatását figyelhetjük meg, mint a beszédhibák keletkezésénél.

Nézzük elsősorban a központi eredetű beszédhibákat.* Ezek közül utalhatunk a *hadarás*-ra, a feltűnően, csaknem betegesen gyors beszédre és a kiejtés néhány funkcionális zavarára. A hadarás és ellentéte, a lassú, vontatott beszéd egyéni sajátosságok ugyan, de jellemző sajátága is lehet egy nyelv vagy nyelvjárási beszédmódjának. Ha például egy olasz a magyar kiejtés tempójával beszélné anyanyelvét, ezt joggal neveznénk vontatottnak; ha pedig

* A beszédhibákról l. Balassa, Magyar Fonétika, 151—155. l.

egy magyar ember beszélne magyarul az olasz kiejtés tempójával, beszéde hadarás lenne. A beszéd tempója fontos tényező a nyelvek hangalakjának változásában. A beszédtempó módosulása gyakran okozza a kiejtés változását. Brugmann is utalt arra, hogy a nyelvek történetében gyakran a beszéd gyorsulásában kell látunk bizonyos nyelvi újítások keletkezésének okát. (L. Grundriss der vergl. Grammatik der idg. Sprachen, I. 70.) Itt említhetjük meg azokat a hangváltozásokat, amelyek egy idegen nyelvből átvett szavakon történnek az átvétel alkalmával. Minden nyelvnek megvan a maga sajátos hangalakja, a nyelvbeli kifejezés sajátos rendszere, amelyhez az átvett szónak alkalmazkodnia kell. Az átvevő nyelven beszélő nem képes tökéletesen utánozni az idegen szónak hangalakját, de nem is törekszik erre. Azt mondhatjuk, hogy ez a kiejtés funkcionális képtelenségének egyik jelensége. Az eredeti magyar szavak csak egy mássalhangzóval kezdődhetnek, ha tehát egy idegen nyelvből két mássalhangzóval kezdődő szó került a magyar nyelvbe, rendszeren vagy elhagyták az egyik mássalhangzót (*font*, ném. *Pfund*) vagy egy magánhangzót ejtettek a szó elején vagy a két mássalhangzó között (*salak*, *selejt*, *istráng*, ném. *Schlacke*, *schlecht*, *Strang*).

A magánhangzók kiejtésében kétféle beszédhibát kell megemlítenem. Az egyik az orrhangú beszéd (*Näseln*). Ez úgy keletkezik, ha valamilyen betegség vagy csak a kiejtés hanyagsága miatt a lágy íny nem zárja el teljesen az orrüreget, tehát a beszélő minden hangot, különösen a magánhangzókat az orrán át is bocsátja ki. A francia orrhangú magánhangzók keletkezése is úgy történt, hogy az *m*, *n*, *ng* hatása alatt a lágy íny már a magánhangzó képzése közben lebocsátkozott. A magyar nyelvjárásokban is több helyen figyelték meg a magánhangzók orrhangú ejtését *m*, *n*, *ny* előtt.

A magánhangzók szempontjából másik beszédhiba, hogy nem ejtik helyesen, határozottan; pl. az *o* az *a* vagy *u* felé hajlik, az *ö*, *ü* helyett *é*, *i* hangzik stb. Gutzmann ugyan azt mondja, hogy a magánhangzók kiejtése tekintetében aránylag ritkán fordul elő beszédhiba. Én azonban azt hiszem, hogy az ilyen beszédhiba elég gyakori, csak hogy nem mennek mindjárt az orvoshoz, ha a gyermek vagy a felnőtt nem ejti pontosan a magánhangzókat. A magánhangzók ejtésének ezt az elmosódottságát vagy jobban mondva ingadozását gyakran tapasztalhatjuk, ha pontosan megfigyeljük a tudatosan nem gyakorlott beszédű egyének kiejtését. Az ilyen ingadozás leginkább az *e*, *é*, *á* és *ö*, *ü* hangoknál fordul elő. Ez az ingadozás a kiejtésben magyarítja meg a magánhangzók nyíltságának és zártságának, az ajakgömbölyítésnek módosulásait csaknem minden nyelv történetében. A magyar nyelv története is érdekes példáját mutatja a rövid magánhangzók nyíltabbá válásának a történeti fejlődés folyamán. Az *ë* és *ö*, *i* és *ü* váltakozását megfigyelhetjük a magyar és német nyelvjárásokban.

És itt említhetjük meg a német *Umlaut*-ot is, midőn bizonyos hangrendi helyzetben magashangok lépnek a mélyhangok helyébe.

A mássalhangzók képzése szempontjából előforduló beszédhibákat összefoglaló néven *selypítésnek*, *selypes beszédnek* (*Stammeln*) nevezzük. Selypesen beszél az, akinél a beszéd egész menete, az egyes hangok összekapcsolásának módja hibátlan ugyan, csak-hogy egyes hangokat nem tud helyesen képezni és vagy rosszul, hibásan ejti, vagy pedig más hanggal pótolja őket. A zárt vagy pillanatnyi hangok (explosívák) képzésénél a selypítés úgy jelentkezik, hogy a zöngés mássalhangzók helyett a zöngétlent, a tenuis helyett a mediát ejtik, vagy pedig a zárt hang helyébe az ugyanazon a helyen képzett folytonos (spirans) hang lép. Ugyanilyen hangváltozásokat megfigyelhetünk különböző nyelvek történetében. Elég, ha a germán nyelvek *Lautverschiebung*-jára utalok és megemlítem, hogy a magyar nyelvben is a szókezdő fgr. *k*-nak *h*, a *p*-nek *f* felel meg. A *k*, *t*, *p* hangok erősen hehezetes ejtése szintén beszédhiba az olyan nyelvekben, amelyek tisztán ejtik ezeket a hangokat. Ez a meginduló hehezetes ejtés magyarázza meg az affrikáták (*kx*, *tsz*, *pf*) és mint további fejlődést a spirans hangok (*x*, *h*; *sz*, *f*) keletkezését a *k*, *t*, *p*-ből.

A legtöbb beszédhiba a sziszegőhangok helytelen vagy tökéletlen ejtéséből keletkezik. Ezt nevezzük *pösze beszédnek*, *pöszeségnek* (*Lispeln*). Neve orvosi művekben: *Sigmatismus* és *Parasigmatismus*. A sziszegőhangoknak két sorát különböztetjük meg: az *sz* és *s* hangos sorát. Ezek között nem a képzés helyére, hanem csak a képzés módjára nézve van különbség. Az *sz* hangok úgy keletkeznek, hogy a nyelv háta vagy eleje működik és alkotja a rést a szájpadrátnál, a nyelv hegye pedig az alsó fogsorhoz közeledik; az *s* hangoknál ellenben a nyelv hegye emelkedik a szájpadrás felé és alkotja a hangképzéshez szükséges rést. Ebben a két hangsorban a nyelv legkisebb mozgása is már más színt ad a keletkező hangnak. Ezért figyelhetünk meg olyan sokféle sziszegő hangot a különböző nyelvekben és nyelvjárásokban. Mihelyt a beszélő nem úgy képezi az *sz* vagy *s* hangot, amint azt az illető nyelvközösségben általában használják, már beszédhibának, pösze beszédnek nevezzük. A sziszegőhangok ejtismódja jellemző sok nyelvjárásra az olaszban, magyarban és más finnugor nyelvekben is. A sziszegő hangoknak ez az ingadozó, változó ejtése magyarázza meg az *sz*-féle hangok átmenetét *s*-féle hangokba több germán és román nyelvben.

A magyar nyelven beszélőknél előfordul a pösze beszédnek egy fajtája, amelyet az orvosi irodalom nem említ. A magyar nyelvben megvan a két zárt inyhang, a *ty* és *gy*, melyeket a szájpadrás közepén a nyelv hátával képezünk. Ha a beszélő hátrább húzza a nyelvet és a nyelv hegyével alkotja a zárt, a *cs*, *dzs*-hez hasonló hang keletkezik az ilyen szavakban: *tyúk*, *atya*, *gyors*, *így*. Ez nem ritka megfigyelés. Valószínűleg előfordul hasonló jelenség

a francia kiejtésben is az ilyen szavakban: *adieu, moitié*. Az angolban gyakori eset, sőt némely vidéken általános a *try, tree* és hasonló szavak olyan ejtése, hogy a szókezdő mássalhangzó csaknem ugyanaz a hang, mint a magyar *cs*. A *ty* hangkapcsolatnak ilyen elváltozása magyarázza meg a francia *nature* (és számtalan más hasonló alakú szó) átalakulását a mai angol kiejtésben *nécser* ré. A magyar nyelvben is a hangképzésnek ez a módosulása magyarázza meg a *tj* változását *cs*-vé az igeragozás bizonyos alakjaiban (*tartsa, tanítson, stb.*).

A selypítésnek egy másféle esetét az orvosi nyelv *lambdacismus*-nak nevezi, midőn a beszélő az *l* hangot nem tudja pontosan kiejteni és *j*-t, vagy néha *n*-t mond helyette. Ehhez hasonló jelenség a magyarban, hogy az *ly* hangot a nyelvterületnek csak igen kis része őrizte meg, a nyugati nyelvterületen *l*-t, a keletin *j*-t ejtenek helyette.

Leggyakoribb beszédhiba az *r* helytelen, tökéletlen ejtése. Ezt az orvosi nyelven *rhotacismus*-nak nevezik, közönségesen *rácslás*-nak (*Schnarren*) nevezzük. Ennek a hangnak tökéletlen ejtése magyarázza meg nyelvtörténeti átalakulását másféle rezgőhanggá vagy magánhangzóvá, amit megfigyelhetünk a német, angol és francia nyelvben.

Egy rövid előadás keretében nem lehetett ezt a tárgyat minden oldaláról részletesen megvilágítani. Csak azt akartam elérni, hogy felhívjam hallgatóim figyelmét arra, hogy a hangváltozásoknak sok faját ugyanazoknak a nyelvalkotó erőknek a működésével magyarázhatjuk meg, amelyek az egyénnél az eltérést okozzák a normális beszédmódtól.

ENYHÍT, ENYHELY, ENYETT.

Írta: Beke Ödön

Az *enyhely* 'védett hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot' (Alföld MTsz); 'locus pacis, quietis, respirii' SL. 'Ruheort, Versteck' (NySz). Nyilvánvaló, hogy a szó elhomályosult összetétel, melynek második eleme a *hely*, de első tagja is használatos volt még a régi nyelvben 'praesidium; Schutz' jelentésben (NySz). Kassai is idézi Szókönyvében: *A napnak enyébenn ül: in solis calore sedet* (2: 89). A MTsz az *enyhely* alatt idéz ilyen alakokat is: *fa enyhében* (Szeged), *az ég enyhébe* (Borsod m.), *ház enyhibe* (Szentés). Berze Nagy János Hevesmegyei nyelvjárásában is: *az ég enyhibe, a fa enyhibe* (NyF 16:47). Gömör megyéből Mikó Pál közölte Simonyival: *a ház enyhibű, a nap enyhibe* (MHat 2:228). Négyesy szerint az *enyében* az *enyhelyében* összevonásából keletkezett (Nyr 17:206), de nyilvánvaló, hogy ez azonos a régi *eny* szóval, de lehet az *enyh* elvonás is az *enyhit*, *enyhül* igékből. Simonyi is az *enyhül* hatására gondol, de a régi *enyves*, 'opacus, umbrosus; dunkel, schattig' szóban a *v* járulékhang lehet. Az EtSz ettől az *eny* főnévtől különválasztja az *enyhit*, *enyhedik*, *enyheszik*, *enyhődik*, *enyheget* (*enyegget*), *enyhül* igéket, melyek alapszavául egy **enyh*- < **ehny*- < **chn*- igét tesz föl, mert az *enyhit* a kódexekben *ehneit*, *ehnyét* alakokban is előfordul. A régi

magyar nyelvben valóban *hn* hangkapcsolat előzte meg az *nh*-t (pl. *dunha*, *dunya* < *duhna*, *konyha* < *kohnya*, *kuhnya*, *kuhna*), de éppen ezért föltehetjük, hogy az *eny* főnévhez járuló *h* kezdetű denominális igeképzős alakokban hangátvetés ment végbe, mert az *nyh* hangkapcsolat akkor szokatlan volt. Ilyen esetre van több példánk is. Így már a régi nyelvben volt *ablacska* < *ablakcsa*, *fazecska* < *fazekcsa*, *gyermecske* < *gyermekcsa*; ilyen a *zacskó* < *zakcsó*; *talicska* < *taligacsa*; *hajlocska*, *hajlécska* < *hajlokcsa*, *hajlékcsa*; *hácskó* < *hákcsó*, *háksó* < *hágsó*, *szöcske*, *szöcskő* < *szökcső*, *szökcsa* (Horger MNy 24:271). Az *enyhe* melléknév nyelvújításkori alkotás, de *enyhő* 'mitis; mild' melléknevet már a NySz idéz 1639-ből.

Az *eny* szónak nyelvünk ősi szóképzéséhez kell tartoznia, amit az is bizonyít, hogy névutó is alakult vele: *enyell* 1. 'sub; unter' NySz; 2. 'per; mittels' NySz 'által' (Székelyföld) MTsz; 3. 'loco, pro, vice; anstatt' NySz 'helyett, gyanánt' (Székelyföld) Tsz; 4. '-ért, miatt, végett' (Székelyföld) MTsz Simonyi MHat 2:227. Valószínűnek tartom, hogy a köv. finnugor szavakkal egyeztethető: zürjén *saj* 'Raum hinter etwas', *šondi-s.* 'schattiger Ort', *teł-s.* 'Zufluchtsort vor dem Winde', *saję*, *sajin* 'hinten, hinter', *sajis*, *sajsań* 'von hinten, hinter-her', *sajęd* 'Schirm, Decke'; *sasťini* 'beschatten'; votják *saj* 'Zufluchtstätte; Kühle, Frische'; cser. B P *šojal*, JO K *šajal*, Č *šol* 'hátsó', B P *šojalno*, -ko, -an, -tš(šn), JO K *šajálná*, -an, K *šaják*, JO *šajalk*, K JO *šajats* 'mögött, mögké, mögül'; M MK UP USj US *šoštem*, US P *šoštem*, B *šöjöstem*, BJ Bjp JT C *šojáštem*, UJ *šojštem*, JT *šoještem* is, JO V K *šajjštem* 'beschatten, verdunkeln, das Licht benehmen, verdecken (Feuer, Sonne, Augen), schützen (gegen den Wind), sich hinstellen (vor jmdn um sich zu verbürgen, zu schützen); begraben'; finn *suoja* 1. 'Schutz, Schirm, Wehr, Zufluchts(ort), Herberge, Unterkunft, Obdach'; 2. 'sanft, mild, gelinde' (vö. Paasonen s-Laute 70, 90, Setälä FUF 2:251, Wichmann 6:19, Beke 22:98). Az *eny* tehát azon finnugor eredetű szavaink közé tartozik, amelyek szókezdő s hangja a magyarban elveszett. A vogulban az eredeti s-ből t, az osztják nyelvjárásokban pedig t, l, n, j fejlődött. Ebben az esetben az ugor nyelvekben nem a szabályszerű hangfejlődés mutatkozik, hanem mindkét nyelvben s van: osztják ÉD Ni O *sáj*, Trj Kaz *saj*, V Vj *säi* 'Schutz, Hinterraum, Schirm; Vorhang u. dgl.' (Karj. OL 2), K J *säi* '(Bett)vorhang', K *χòt-säiä ömätlüm*, J *katL säiä ömälLäm* 'ich setze mich hinter das Haus (um Schutz vor der Sonne [dem Winde] zu haben), in den Schatten des Hauses', K *χòt-sajinä ömäsiam* 'ich sitze im Schatten des Zimmers', K *jux säjätinä* 'puun suojasta, puun takaa'; K *säjäp* 'Schirm von Leinwand u. dgl. zum Schutz vor der Sonne' (Paasonen Wb.); vogul É *saj* 'mög', *sajna*, *sajin* 'mögé', *sajnal* 'megöl', *sajit* 'mögött' (*jiv-sajin üntteuv!* 'üljünk a fa mögké!' Munkácsi VogNy 19); KL *saj-mē* 'vmitől félreeső hely' 115; K *vuot-säji vonli* 'a szél mögött (tőle megvédve) ül' 205; É *tären-saj*, *χul-saj* 'kór mögötti hely, kórtól való menedék'; *völ sajji* 'jēmti 'a szél csendessé válik'; *tären-sajil sajlawäsəm* 'a kórtól való menedékkal megóvott engem (isten)'; *sajäläli* ua. (VogNGy 2:691, ÁKE 227).

A hangtörvénytől való eltérés magyarázatra szorul. Arról nem lehet szó, hogy az obi-ugor szavak zürjén jövevényszók volnának. Ellent mond ennek az összes nyelvjárásokban való elterjedésük, valamint névutói használatuk, ami föltétlenül a szó régiségét bizonyítja. Azt kell tehát feltennünk, hogy az obi-ugor alapnyelvben a szó nem s-szel, hanem š-szel kezdődött. A többi rokon nyelv bizonyága szerint azonban ez az š nem lehetett eredeti hang, hanem s-ből fejlődött, még pedig kétségkívül a szóvégi j hatása alatt. Ennek a hangváltozásnak még az š > s hangváltozás megtörténte előtt kellett végbe mennie, mert a többi szókezdő

ś-szel együtt e szó kezdő hangja is s-re változott. Ez az eset tehát némileg hasonló azokhoz, amelyekre Toivonen mutatott rá (FUF 15:78), amikor egy szóban a szó elején eredeti s hang volt, végén pedig jésített ś, s az utóbbi hang hatása alatt a szókezdő s is ś-re változott, vagy pedig hangcsere ment végbe a szóban.

A magyar *eny* szó *ny*-je is eredetibb *j*-ből fejlődött. Ilyen eset a *kígyó* (népnyelvi *kégyó*) szó, melynek *gy*-je a rokon nyelvek tanúsága szerint *j*-ből lett: votják (Munk.) S *kij*, K *kej*, (Wichm.) J *kij*, G U *kij*, mordvin (Paas.) E *k'ijov*, *k'ju*, *kuj*, *guj*, M *kuj* 'kígyó', finn *kyy*, *kyy-käärme* 'vipera' (*käärme* 'kígyó'). A népnyelvben nagy területen él ma is a *kijó* változat (Sümeg, Bács m., Esztergom, Érsekújvár, Hont m., Ipoly völgye, Szolnok-Doboka m., *kijó* Nógrád m. *kijő* Pest m. Gyömrő, Monor MTsz.), s a NySz is idéz az Ehrenfeld- és Teleki-kódexből *kyo* alakot, amely nyilván *kijó*-nak olvasandó. A *kijó*, **kéjő* alakból fejlődött azután a *kinyó* (Békés m. Újkígyós, Csanád m. Apáca), *kényó* (Szeged, Torontál m.) MTsz. A *mogyoró* eredeti alakja bizonyára **mojoró* volt, s ebből fejlődött a régi és népnyelvi *monyoró*. A szó Munkácsi és Paasonen szerint azonos a csuvas *mǝjǝr* 'mogyoró' szóval, de itt csak finnugor jövevényszó lehet, mert a többi török nyelvekben nincsen megfelelője. (NyK 21:122, 38:271). A *hajít*, *hajigál* igének is van *hagyít*, *hagyigál* és *hanyít*, *hanyigál* változata.¹ Megemlíthetjük még a *borjú* > *bornyú*, *varjú* > *varnyú*, *eperje* > *epernye*, *szederje* > *szedernye* szócsoportot, továbbá az olyan eseteket, amelyekben *l*-ből *ly*-en keresztül fejlődött *j*, s ebből *ny*: *vőfél* > *vőfely* > *vőfėj* > *vőfény*; *sármál* > *sármály* > *sármáj* > *sármány*; *fekély* > *fekėj* > *fökény*.

FINNUGOR-TÖRÖK MONDATTANI EGYEZÉSEK.

Írta: Fokos Dávid.

— Ötödik közlemény. —

54. Az *ablativusi határozók* köréből még csak három egyező szerkezetet emelünk ki: a) *küld vkitől*. Pl. *küldje el az bakot bizonyos embertől az pusztába* 'emittet illum per hominem paratum in desertum' Kár. | észt: *ma sádi jo kahelt sõna* 'ich habe schon durch 2 Personen sagen lassen' Wied. Gr. 335; *ma ole kõstrell, omalt sulazelt sätnu* 'ich habe es durch den Küster, durch meinen Diener geschickt' uo. || kumük: *sar' ajakli kušlardan salam jiberdim saya* 'ich habe dir durch gelbfüßige Vögel einen Gruss geschickt' Németh KSz. 12:305, 125 | csuv. *χorā korakran salam jar* 'küldj üdvözetet a fekete varjútól' Mész. 2:171. — b) *szégyenkezik vkitől*. Pl. *szégyölte magát túlem* Simonyi MHat. 1:258 | vog. *ěssamimě ānyānāl* 'elszégyelte magát az ángyától' Munk. 4:143 | mordv. *sjū kidejak, mezdejak ezt vizdł* 'ők senkitől, semmitől nem szégyenkeztek' NyK. 19:75 || szag. *syqlırya tjonnan ujalyp tjadyr* 'zu jammern schämt er sich vor dem Volke' Radl. Pr. 2:431 | oszm. *benden ajmanma* 'schäme dich nicht vor mir' Vámb. 143. — c) *megszűnik* (vö. eláll) *umitől*. Pl. *szűnjél meg te haragodtul* 'desine ab ira' Kesztk. 109 | vog. *χāntlaytənə mālānəl li pojtas* 'evvel megszűnt

¹ A *j* > *gy* hangváltás régiségét bizonyítják a *v*-tövé igék felszólító módú alakjai: *lęgyek*, *tęgy*, *vęgyen*, *vıgyünk*, *hıggyetek*, *ęgyenek*, *ıgyanak*, melyek nyilván **lęvjek*, **tęvј*, **vęvjen* stb. alakokból fejlődtek. Hasonló a ragozásuk a régi nyelvben az *ósz* 'óv', *melsz*, *vonsz* igéknek: *ógy*, *meggy*, *vongy* (TMNy 631).

hadakozni' Munk. 2:24 (vö. 2:666, Klemm: Évkönyv 1916:145) | zürj. *ruť dugdis berdemjś* 'a róka abbahagyta a siratást' Népk. 92 | finn: *herkesi (lakkasi) itkemästü* 'megszűnt sírni' Bud. 132 || adak. *bunlar-da gaugadan vāz gečüp derler* 'diese hörten auf zu streiten und sagten' Kún. 58.

Vö. a) Simonyi MHat. 1:260, Fokos Nyr. 61:62; — b) Simonyi MHat. 1:258, Fehér NyK. 44:169, Rabγ.-Schink. 37; — c) Simonyi MHat. 1:253, Bud. FNy.² 97, Steuer NyK. 22:444, 447, 459 stb.

55. Végül még a különösen a finnől ismeretes következő *határozós szerkezetet* akarjuk megemlíteni: *olla marjassa* 'eprészni' (tkp. 'eperben lenni'), *tulivat marjasta* 'eprészésből' (tkp. eperből) jöttek', *meniväl marjaan* 'eprészni (tkp. eperbe) mentek'; ezekben a szólásokban „a foglalkozást concrete megnevezi a tárgyának szava“ (Budenz 94). Ezekre emlékeztető kifejezések pl. *hires eperre nem kell kosárral menni*; *mogyoróra menni* 'mogyorót szedni' Simonyi MHat. 1:119, FUF 12:22 | votj. *kořkoz doměšle* 'elmegy gyümölcsért' Munk. 204 | cser. *šudž-yłsøn kuzmžkž* 'nachdem man vom Heumachen (tkp. szénából) zurückgekommen ist' Ramst. 204 | ész: *ta on häris, seus* 'er hütet Ochsen, Schweine' Wied. Gr. 326 | lapp: *manak manne muörjai* 'a gyermekek a bogyóba (bogyót szedni) menének' Hunf. NyK. 5:412 || alt. *pičänjā pararda* 'wenn ich ins Heu fuhr' Pr. 1:119 | kaz. *alar izelgä sjuva töštölär* 'ők lementek a folyóra vízért' Bál. 3:108; *bez pečännän kajtljk* 'mi a szénagyűjtésből haza jöttünk' uo. 115 | jak. *okko kir-* 'sich auf die Heuernte (tkp. fűbe, szénába) begeben' Böhtl. Szót. 68. (Vö. ném. *ins Heu fahren*; finn: *olla marjassa* 'Beeren pflücken, *in den Beeren sein*'; *mennä marjaan* 'in die Beeren gehen' Katara Suom.-saksal. Sanakirja 357).

Vö. Budenz FNy.² 94, Szendrey NyK. 46:122, Beke Nyr. 55:48, Wichmann FUF. 16:161, Steuer NyK. 22:460, Set. Laus.¹¹ 59, Ašm. Mondattan 192 stb.

Megjegyzendő azonban, hogy az itt (28-55 alatt) tárgyalt egyező határozós szerkezeteknek egy része bizonyosan nem ősi egyezésen alapszik, hanem csak — rokon nyelvekben egyébként is tapasztalható — azonos fejlődésből magyarázandó.

56. Nem lehet véletlen, hogy több fgr. nyelvben és a törökségben is a *ragos tárgy mellett ragtalan tárgy* is használatos, vagy mint Szinnyei a fgr. accusatívusszal kapcsolatban mondja: „Es kommen auch suffixlose Akkusative vor, d. h. der Nominativ wird zugleich als Objektskasus gebraucht; und zwar vertritt er entweder regelmässig den fehlenden Akkusativ, oder er wird neben demselben angewendet. Der Akk. Pl. ist in mehreren Sprachen (auch in solchen, die ein Akkusativsuffix für den Singular haben) mit dem Nom. Pl. gleichlautend“ (Fgr. Sprw. 69). A ragos alak eredetileg valószínűleg a határozott tárgy jelölésére szolgált, a ragtalan alak a határozatlan tárgyat jelölhette. Több nyelvben a „ragtalan tárgy“ elsősorban igenevekkel kapcsolatban használatos; erre nézve vö. Klemm MNy. 18:156, Lewy: Tscher. Gr. 125-127. — Pl. *embert keresek, az embert keresem* | vog. *uj voltēt-keł, päñkätäm, källäpäm kwän-āñk'wsiän* 'ha medvét (a vogulban tárgyrag nélkül!) ölnék, a fejét és kezeit (tárgyraggal!) levetkőztetik' Munk. Nyelvj. 105 | finn: *kissa söi kalan* 'a macska ette (teljesen = megette) a halat v. megevett egy halat' Bud. 81; *anna lämä kirja ystävälleni* 'add ezt a könyvet a barátomnak' uo. 82 (a részleges tárgy partitívusba kerül: *kissa syö kalaa* 'a macska eszik halat', *toivat hevostia* 'hoztak lovakat' tkp. 'halból; lovakból'; I. uo. 81) || ót. *qayanda bädizči kälürtüm* 'de chez le kagan j'ai fait venir des sculpteurs' Thoms. Orkh. I S 11; *qayanyñ ičräki bädizčig yty* 'on a envoyé les sculpteurs intérieurs (c. -à -d. attachés à la maison) du kagan' uo. I S 12 | csuv. *Petər sexete šuxatrə*

'Péter elvesztette az óráát', *P. seḡet ś.* 'P. óráát vesztett el' Ašm. Mondattan 265; *tavaj tāntēš ḫēr pōḡas* 'gyere pajtás leányt nézni' Mész. 2 : 196 | jak. *džiä oyustum* 'ich habe ein Haus gezimmert' Böhtl. 315; *kisi džiäni taptыр* 'der Mensch liebt das Haus' uo. 316; imperativus mellett partitívusi (locatívusi) tárgy: *ulaḡan kuobaḡta ayal* 'bringe mir einen grossen Hasen' uo. 320.

Vö. Szinnyei Fgr. Sprw. 69, Klemm MNy. 18 : 156, 21 : 188, Winkler FUF. 13 : 152, KSz. 12 : 8-9, Simonyi MNy.² 437, Ung. Spr. 385, Gombocz : Tört. magy. nyelvt. Synt. 2. füzet 3, 11, Wichm. FUF. 16 : 159, Bud. FNy.² 81, Lagercr. 55, Lőcsei NyK. 47 : 321, Thomsen Inscr. 191, 210, Radl. Inschriften 102, Alttürk. Stud. 5 : 429, 440, Rabḡ.-Schink. 25-28, Salonen Aik. 49₃ : 7, 16, K. Grönbech : Der türk. Sprachbau 1 : 149-175, Bálint 3 : 113, Ašm. Mondattan 265 s kk., Böhtlingk 317, 320, Schriefl KSz. 10 : 213, 13 : 319 stb.

57. A finnugor nyelvek jellemző szerkezetei közé tartoznak a *figura etymologica*-nak (szótőismétlésnek) bizonyos fajai; így mindenekelőtt az *igével azonos tövű határozói igenévvel* alakult szerkezetek. Pl. *várva vár, kérve kér; nőttön nő, fogyton fogy* | finn: *pilvi kasvoi kasvamistaan* 'a felhő nőttön nőtt' Szinnyei: Finn olvasókönyv³ 10 || Kāšḡ. *bariy bardī* 'er ging energisch weg' Brockelm. KCsA. 1 : 35 | szag. *kälärlä kälär mynda* 'er wird gewiss hierher kommen' Pr. 2 : 26 | oszm. *gele gele geldik* 'jőve jőve jöttünk' Kúnos 303 | csuv. *vut jätännēran jätēnal* (*šaklennēsem šaklenet*) 'a tűz egyre magasabbra emelkedik (nőttön nő)' Ašm. 538; *vel ḫērē kūrēzēn kūr* 'azt a leányt elhozván hozd el' Mész. 2 : 293.

Itt említjük meg, hogy e szótőismétléshez közel álló szerkezet szolgál mondatoknak szorosabb egymáshoz-kapcsolására is. (L. még a 68. pontot is.) Már Radloff is kiemeli az ótörök feliratokkal kapcsolatban, hogy „nach Aufführung eines Satzes wiederholt der Verfasser oft das Verbum des Satzes im Gerundium der Verbindung an der Spitze des nächsten Satzes, nur um die abgerissenen Sätze mit einander näher zu verknüpfen“ (Alttürk. Inscr. 123). Pl. osztj. *lis, jēnzēs. liymal, jēšmal jubina sidi laḡāl* 'evett, ivott. Miután evett, ivott, így szól' Pápay 40 || ót. *qayan olurtym. qayan oluryp joq čyḡaj budunyy qop-qobartdym* 'je suis moi-même devenu kagan. Après être devenu kagan, j'ai élevé le peuple de rien et pauvre' Thoms. Orkh. I S 9 | kojib. *aḡ-oi atqa allandy, altanyb-alyt ailandra tartjyq, ailandra tartyp qamājy saldy* 'er bestieg sein weissblaues Pferd, es besteigend, wendet er es um, es umwendend, schwang er die Peitsche' Pr. 2 : 289 | csuv. *alānne šāmreklax, alanzan kímimē kājņe. vōl kímimē kājņe tšox šōḡešlāzā kājņe* 'megházasodott fiatalon, megházasodván hajóra (hajós szolgálatba) ment. Amikor ő hajóra ment, gondolkozva ment' Mész. 2 : 456.

A *figura etymologica*-val részletesen foglalkoztunk a Nyr. 60. és 61. kötetében, továbbá az Ung. Jahrbücher 12. évfolyamában; a kérdés irodalmát l. ott. Vö. még Kelemen J. : Szempontok az ikerszók vizsgálatához MNy. 35 : 236-247 (az itt tárgyalt szerkezetek közül néhányat ikerszónak, nem pedig *figura etymologica*-nak tekint).

58. Az idg. és sémi nyelvekben is megvan ugyan, de az ualt. nyelvekre nagy elterjedtsége és változatos alakjai miatt jellemző a következő *fig. etymologica*; *látni láttam; látást, láttam; ülést, nem ültem* | vog. *mā tārätunḡwō ti tārämtäslōn* 'a földet lebocsátani már lebocsátottad' Munk. 1 : 36 | cser. *purtāš purtēna* 'einlassen lassen wir ein' Lewy : Tscher. Gr. 145; *kajmēm kajšna* 'wir wanderten u. wanderten' Wichm. 318 ('vándorlást vándoroltunk') || Kāšḡ. *ol barmaq bardī* 'er ist wirklich gegangen', *ol kälmäk kälđi* 'er ist wirklich gekommen' Brockelm. KSz. 18 : 42 |

csuv. *sulmā sūdep* 'eladni eladom' Mész. 2:425; *tīdassī tīdap* 'felfogadni felfogadlak' uo. 313.

Vö. Fokos Nyr. 60:46, UJb. 12:74. (L. még az előbbi pontot.)

59. Jellemző *figura etymologica* a *szépnek szép-* féle szerkezet. Pl. *szépnek szép ez az alma, de drága; bűnnek nem bűn* | mordv. *son b'ézmeñde a b'ézmeñ* 'eine Schnellwage ist es freilich nicht' Paas. 2:55 (tkp. 'mérlegtől nem mérleg') || csuv. *vāl tšānne tšān* 'az igaznak igaz' Ašm. Mondattan 225; vö. *ku tarantšēn kilmennine anta kilmə* 'ha eddig nem jött, [akkor] már nem jön' uo. 208 ('nem jöttének nem jön').

Vö. Fokos Nyr. 60:133, 61:5, UJb. 12:85 (l. még NyK. 50:88).

60. Jellemző *fig. etymologica*ink közétartozik egy névszónak azonos *lövű közép* fokkal kapcsolatos alkalmazása. Pl. *szebbnél szebb; érdekesnél érdekesebb; rókább a rókánál* | votj. *kailāniš kaila mi kīrdžamī* 'wir sangen listiger als der listigste' Wichm. 1:9 | mordv. *šovdadonga šovda* 'a legostobább' Juhász NyK. 47:121 || alt. *Qudai lāzā jaryqtaŋ jaryq, ar jaqšylyqtaŋ jaqšylyq* 'denn Gott ist das hellste von allem Hellen, das erhabenste von allem Erhabenen' Pr. 1:138 | kaz. *arjūdan arju* 'jónál jobb' (tkp. 'jótól jó'), *izgedän izge* 'szentnél szentebb' Bál. 3:117 | oszm. *kyzy güzellerden güzel* 'leánya a szépek legszebbje' Palló NyK. 48:227 ('lánya szebb a szépeknél' Kúnos Népk. 2:144) | adak. *indžeden indžeje* 'zart und höflich' Kún. 258 ('gyengédnél gyengédebben') | csuv. *šemseren šemše* 'puhábnál puhább' Ašm. 340.

Vö. Fokos Nyr. 61:8, UJb. 12:86.

61. Ősi *figura etymologica* a *véges-végig, újdonal-új* féle szótõismétlés is, amikor „az első tag a másodiknak valami ragozási vagy szóképzési módozata“ (Simonyi MHat. 1:14; l. még az előbbi pontot is.) Pl. *véges-végig; mélységes-mély; évös éccaka* 'az éjtszaka kellős közepén, a legsötétebb éjtszakán' Mészöly NyK. 48:60; *vén teles tél* (nagyon vén emberről) Lehr TE. I 5; *deles dilbe* (Nyr. 20:417); *újdonal-új; eggen yg* (ÓMS.); *vadon-vad; ezernyi ezer* | vog. *mān tāŋxpā tāŋxiŋ xul, mān ūolpā ūolīŋ xul* kis hátszárnyú hátszárnyas hal, kis orrú orros hal' Munk. 2:58 | zürj. *piriš-pir* 'rögtön' || Kāšy. *sap saryg* 'hellgelb' | mis. *sap sari* 'ganz gelb' Paas. 46 | oszm. *jirlü jirindže* 'a maga helyén, a kellő helyen' Thúry NyK. 34:364 | adak. *čodžuk birden bire bir taušan olij* 'der Sohn wurde auf einmal ein Hase' Kúnos 16; *šezādeler kendi bašly bašlaryna kalijler* 'die Schehzades blieben allein (tkp. 'fejes fejüknek') uo. 234; *bašly bašyma kodža bir memlekette oturijsem* 'dass ich ganz allein in einem grossen Orte wohne' uo. 178; *her tarafy jerli jerinde temiz* 'überall war alles auf seinem Platze rein' uo. 163 | csuv. (Paas.) *sap-sarā* 'egészen sárga'; *pərten pər* 'egyetlen' Ašm. 182; l. még Bud. NyK. 1:236.

Vö. Fokos Nyr. 60:103, 130, UJb. 12:80. (Az ott idézett irodalomhoz l. még Gombocz: Jelentéstan 14.)

62. Az *igeragozás alakjai* (kevés kivétellel) eredetileg személyragos (vagy személyrag nélküli) *névszók, igenevek*, a harmadik személy rendszerint jelöletlen. Setälä megállapítása szerint „die Tempusstämme in den fgr. Sprachen sind Nominalstämme (Stämme für nomen agentis)“ (Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den finnisch-ugr. Sprachen 182. l.); ezt Gombocz azzal egészítette ki, hogy „die fgr. Tempus- u. Modusstämme [sind] zum grössten Teil ursprünglich Verbalnomina“ (Über die Haupttypen der ung. Verbalformen, UJb. 10:14). Pl. *adott* 'dedit' ~ *adott* 'datus'; *várók* 'vártuk' < *várók* [vagyunk] | osztj. *joxtəs* 'jutott', tkp. 'a jutott (ember)'; *manəmət* 'mentek', tkp. 'ment (ember-)ek' |

vog. *χajti* 'fut', tkp. 'futó'; *nāḡknālā* 'látszik', tkp. 'látszása' | finn *antaa* 'ad' < *antavi* 'adó' || ót. *yraq ärsär jablaq ayy birür, jaynuq ärsär ädgü ayy birür tip anča buşyurur ärmış* 'celui qui est au loin donne de mauvais trésors, celui qui est près donne de bons trésors — en parlant ainsi ils les excitaient' Thoms. Orkh. I S 7 ('die Fernseienden schlechten Tribut Gebende [sind]...') Radl. Inschr. 110); *baryrmän* 'ich gehe' Radl. ChT. VII 3 (vö. Bang. KOsm. 1:48) | alt. *parazyḡ* 'du gehst' Pr. 1:232 (tkp. 'menő vagy') | kaz. *čiy-a-mın, čiy-a-sın* 'kimegyek, kimész' Bál. 3:61 (-a igenévképzővel) | ufai: *bél-ä-mén, bél-ä-sén* 'tudok, tudsz' Pröhle NyK. 38:84; *bél-ér-mén, bél-ér-sén* 'tudok, tudni fogok...' uo. 85; *kit-kän-mén* 'mentem' uo. 82 (-a, -ä, -r, *yan, -kan, -kän* képzős igenevekből) | csuv. *vul titne* 'ő fogott, megfogott' (*titne* „participium praeteriti“) Bud. NyK. 1:417.

Vö. Szinnyei NyK. 33:250, 36:262, 37:134, Fgr. Sprw. 138, NyH.⁶ 104, Schmidt NyK. 36:458, Gombocz UJb. 10:1, KCsA. 1:265, Horger: A magy. igeragozás története, Klemm MNy. 23:328, Magy. tört. mondattn 55, Winkler KSz. 12:20, Radl. Inschr. 110, Donner FUF. 1:144, Schrieffl KSz. 13:55, Bang KOsm. 1:48, Munkácsi KSz. 18:141, Ramstedt Toim. 19:84, Pedersen Toim. 67:310; l. még K. Grönbech: Der türk. Sprachbau 1:18, stb. (A kérdőszónak más a helye a birtokos személyragos, egységesnek felfogott igei alakoknál és más az állítmányi személyjelekkel ellátott, névszó és névmás összetételének érzett igei alakoknál a törökségben; l. a 71. pontot.)

63. Számos ősi egyezést találunk az *igenévi szerkezetek* terén.

Finnugor eredetűnek mutatta ki Simonyi a *nap-levő-* féle jelzői igenévi szerkezeteket, amelyekben a létige igeneve előtt egy ragtalan főnév (v. más névszó) áll, és már utalt a megfelelő török szerkezetre is (NyF. 47:1). Pl. *megfeketült nap lévő színöd* (Szt. Bernát himnusa, 16. század) | osztj. *tal-ollıj nörēm-vâj-sox* 'üresen levő réti-állatbőr' Pápay Népk. 235 ('üres levő') || ót. *ärdäm bolsar budunuy ärk budunuy* 'mein trefflich seiendes Volk, das starke Volk [beherrschte ich]' Radl. M M III a 1 | kacs. *adam polyan qar' adym* 'du schwarzes Pferd, das mir Vater war' Pr. 2:582 | kturk. *jaxşı ämäs qawronlärmı* 'the melons that were not good' Raqu. 35 ('a jó nem-lévő dinnyéket'); *devin teleşemę olan öküz* 'a devnek talizmánja levő ökör' Kúnos Népk. 1:14.

Vö. Szilasi NyK. 26:142, Simonyi NyF. 47:1, Kertész FgrF. 17:93, KSz. 14:309, Klemm: Pannonhalmi Évk. 1912:275, 1916:173, Fokos Nyr. 64:55, stb. (A szerkezet magyarázatát l. Nyr. 64:56.) (Folytatjuk.)

IRODALOM.

Eliel Lagercrantz: Lappischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI. Helsinki 1839. Suomalais-ugrilainen Seura. A két kötet ára 1000 finn márka.

Aki ezt az 1250 lapos hatalmas szótárt a kezébe veszi, nem hiszi el, hogy megjelenésekor vívta a rokon finn nép élet-halál harcát. E mű kiadása a legválságosabb időben igazi szellemi hőstett. De nemcsak a finn nép hősiességéről ta-

nuskodik Lagercrantz lapp szótára, hanem szerzőjének önfeláldozó, fáradságot és nélkülözést nem ismerő munkájáról is. Érdemes elolvasni a FUF Anz. 16. és 18. kötetében közölt úti beszámolóját, hogy fogalmunk legyen arról, mit jelent egy lappföldi tanulmányút. S Lagercrantz nem egy, hanem három tanulmányútát végzett. Az első, északnyugati Finnországban, inkább csak bevezetőnek számított, 1918 június elejétől szeptember

elejéig tartott. A második út 1919 június vége felé kezdődött s 1921 július végén ért véget. Ezután Német- és Magyarországon nyelvi, fonetikai és lélektani tanulmányokkal foglalkozott, részben pedig gyűjtött anyagát dolgozta fel, de 1925 április 12-én újra már a lapok közt van, s ez a tanulmányút 1926 március végéig tartott.

Északi primitív népek közti utazás nemcsak fáradságos, hanem életveszélyes is. A hosszú tél, a közlekedő eszközök és jó utak hiánya, megfelelő lakás és ételek nélkülsége nagy kitartást és lelkesedést követelnek. Sokszor kellett hótalpon vagy gyalog nagy útakat tennie. Egyszer a hófúvásban eltéved s déltől másnap reggel 6-ig bolyong, teljesen kimerülve, míg végre céljához ér. Következménye háromnapos láz. Máskor lova alatt beszakad a jég, s oly szerencsétlenül esik le lováról, hogy egy évig tartó hátfájás kínozza, de csak az a fontos előtte, hogy műszereinek nem történt baja. Reumát kap, a megerőltető munka is kimeríti, anyagi bajok is érik, mert akkor zuhant a finn pénz, meg volt idő, amikor az anyagi támogatások is kimerültek, s heteken át csak hideget eszik, sőt éhez is, úgyhogy egészen legyengül. De büszke, hogy feladatát minden nehézség ellenére sikerült megoldania. S ezt annak köszönheti, hogy a különben bizalmatlan és gyanakvó lappok bizalmát sikerült mindenütt megnyernie; velük lakott sátrukban, jelen volt legkülönbözőbb munkáiknál és beszélgetéseiknél, s mindig anyanyelvükön társalgott velük.

Lagercrantz szakít a lapp nyelvjárásoknak régi, országok szerinti elnevezésével (norvég-, svéd-, orosz-lapp), s a déli-, északi-, nyugati- és keleti-lapp elnevezést használja, mert a régi elnevezések félreértésre adnak okot. Régebben a nyugati lapp nyelvet hívták svéd-lappnak, pedig déli- és északi-lapp nyelvjárásokat is beszélnek Svédországban, másrészt Norvégiában is vannak nyugati nyelvjárások. Ily szempontból írta meg déli-, nyugati- és északi-lapp nyelvтанait (1923, 1926, 1929), sőt már egy déli-lapp szótára is megjelent, a wefseni nyelvjárás szótára (1926).

Most megjelent nagy szótárában 30 nyelvjárásban gyűjtött anyagát közli, s műve Nielsennek nemrég befejeződött háromkötetes lapp szótárával együtt a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak megbecsülhetetlen forrása lesz. A szótár 8859 címszót tartalmaz, s az egyes címszók alatt együtt vannak az összes nyelvjárás változatok, származékok és összetételek. Nagy értéke a szótárnak, hogy bőségesen közöl kifejezéseket, szólásokat, közmondásokat és példamondásokat, melyek a röviden megadott jelentéseket megvilágítják. A lapp nyelvjárások hangtanilag gyöngysorszerűen sorakoznak egymás mellé a déli-lapptól a nyugati- és északi-lappon át a keleti-lappig, amely már Finnországban az Inari-tónál és Oroszországban Kola félszigeten van. Csak ritka esetben oly nagy a szomszédos nyelvjárások közt a különbség, hogy a nép nem érti meg egymást. Ilyen határok csak az öt nyelvjárás-csoport között vannak. Keleti-lapp adatok Lagercrantz szótárában csak egy norvégiai skolte-lapp telepről vannak. Itkonen enarei és kolai-lapp gyűjtése fogja még ezeket kiegészíteni.

Lagercrantz nyelvтанain és szótárain meglátszik alapos fonetikai és lélektani készsége. A lapp hangrendszer talán a legbonyolultabb az összes finnugor nyelvek között, úgyhogy műszerek nélkül csaknem lehetetlen a pontos följegyzés. A kísérleti fonetika nem régi tudomány, s így érthető, hogy Halász Ignác lapp följegyzéseit hangtani szempontból a későbbi gyűjtők elég szigorúan bírálták. Lagercrantz azonban elfogulatlanul rámutat Halász érdemeire is, mikor a következőket írja Pite lappmarki szótáráról és nyelvтанáról: «Die Analyse der Lauttypen ist nicht ausreichend, und er hat in seiner Darstellung kein klares Bild vom Lautsystem der Mundart zu geben vermocht. Dagegen will ich besonders auf die Vorzüge seiner Formenlehre hinweisen. Es ist meine Erfahrung, dass man sich auf seine Flexionsparadigmen getrost verlassen kann. Ich bin auch nur darauf ausgegangen, seine Formenlehre durch

solche Teile zu ergänzen, die er nicht behandelt hat. Solche Teile sind z. B. die Behandlung der Partikeln und der abgeleiteten Begriffswörter. Meine Transkription unterscheidet sich sehr von derjenigen, die Halász angewandt hat. Zum Teil beruht das darauf, dass Halász' Untersuchungspersonen anders gesprochen haben als meine.» (Sprachl. des Westlappischen 10—11.) — Az Ume- és Tornio-lappmári nyelvmutatványokról pedig többek közt ezt írja: «Immerhin besitzen sie einen dauernden Wert für allgemeine Orientierung des Lappischen dieser Gegenden. Mein Standpunkt Halász' Arbeiten gegenüber unter keinen Umständen verwerfend. Ich habe übrigens eine Tat für vornehmer als eine unwürdige Kritik. Nach meiner Erfahrung findet sich in Halász' Sammlungen sehr viel, was bei dem heutigen Rückgang der Sprache nicht mehr zu finden ist.» (Sprachl. des Südlappischen IX.)

A német szótárátó, eddigi szótárainktól eltérően, nem betűrendes, hanem tárgyi csoportok szerinti, melyet azonban rendszeres és betűrendes mutató tesz áttekinthetővé. Második tanulmányútján Lagercrantz 1635 lapnyi szöveget is gyűjtött. Tíz hosszú évig dolgozott hatalmas szótárán Lagercrantz. További munkájához az egész finnugor nyelvtudomány nevében kívánunk neki erőt és egészséget.

BEKE ÖDÖN.

Egy primitív nyelv képe.

A finn-ugor nyelvtudomány több viszonylagosan primitív fokon maradt nyelvvel foglalkozik, tehát nem nélkülözheti a primitív népek nyelvének vizsgálatából adódó tanulságokat. A legegyszerűbb műveltségi fokon álló nép, melynek a vizsgálódásokhoz szükséges nyelvi anyaga ismeretes, kétségkívül az ausztráliai *aranta*. Baldwin Spencer — F. J. Gillen (The Native Tribes of Central-Australia, London 1899 — The Northern Tribes of Central-Australia, London 1904 — The Arunta. A Study of a Stone Age People T. I—II. London 1927) és C. Strehlow (Die Aranda und Loritja — Stämme in

Zentral-Australien, Frankfurt 1907—1920) közlései nyomán Alf Sommerfelt-nek (La Langue et la Société, Oslo 1938) sikerült e primitív nép társadalmának és gondolkodásának alapos vizsgálata alapján a nyelv és az azt létrehozó társadalom viszonyát megértetni és elődjeinek súlyos félreértéseit kiigazítani. Spencer, Gillen és Strehlow az indogermán nyelvészet paradigmái közé akarták belekényszeríteni az aranta nyelvi formákat, mint ahogy kezdetben nálunk is a latin esetek (casusok) megfelelőit keresték névragozásunkban.

Abból a meggondolásból indul ki Sommerfelt, hogy nemcsak a nyelv szerepét kell vizsgálni a társadalomban, hanem az egész társadalmi berendezkedést. A társadalom egység, rendszer és minden elemének meghatározott helye van ebben a rendszerben. Az ilyen vizsgálódás kétségtelenül sok új szemponttal gazdagíthatja ismereteinket és olyan tanulságokat nyújthat, melyekre azoknak ismerete nélkül nem is gondoltunk. Nem tagadható az ilyen eljárás egyoldalú volta sem. Helytelen a nyelv organikus voltát «elavult feltevésnek» tekinteni, a lélektani szempontokat figyelmen kívül hagyni, tekintettel kell lenni a földrajzi tényezőkre, sőt a nyelvet beszélő egyének szervezetére is. A nyelvtudománynak nincs sajátos és kizárólagos módszere. Különböző feladatcsoportjának különböző módszerek felelnek meg, melyek közül a társadalomtudományi feladat és módszere kétségkívül nagyfontosságú. Természetesen egyetlen nyelv vizsgálata nem vezethet általános eredményekre, de a belőle levont eredmények az általános nyelvtudományi vizsgálódásoknak értékes módszertani szempontokat nyújthatnak. Különleges társadalmi berendezettség, különleges (már a miénktől gyökerében eltérő) nyelvi gondolkodást és ennek megfelelő nyelvi tényeket eredményezhet. Az aranta nyelvben pl. nincsen számnév. Ezt a tényt nem lehet azzal az önkénytelenül felöltő gondolattal magyarázni, mintha az aranta nép nem lenne képes bonyolultabb gondol-

kodásra. E primitív nép rokonsági kapcsolatai és elnevezéseik, az egyén viszonya totemjéhez, a vallásos külsőségek rendje végtelenül bonyolult és megértése még az európai számára is nagyobb szellemi munkát jelent és mégis mindez az aranta előtt természetes. Azért nem ismer az aranta számneveket, mert társadalmi berendezésénél fogva nincs erre szüksége. Távol él a fehérek befolyásától, nincs semmije, sem háziállata, sem áruja, pénze vagy hadserege, amit szükségyszerűen meg kelljen számolnia. Magukat sem számolják meg, hiszen egy családba tartoznak valamennyien, mint ahogy mi sem számoljuk meg rokonainkat, mégis azonnal észrevesszük, ha valaki hiányzik közülük. (Egy magyar havasi pásztortól megkérdezték, hogy hány éves. Nem tudom, felelte, mivel ezt úgysem kéri tőlem senki számon.) Lényeges különbség van az aranta köznyelv és az ú. n. szent nyelv között. Sommerfelt felveti a kérdést, hogy vajjon e két nyelv szavai közös eredetűek-e? Általában azt tartjuk valószínűnek az obi-ugor nyelvekre gondolva, hogy valaha a köznyelv és a totemisztikus nyelv (vogul-osztják medvenyelv) azonos kifejezésekkel élt, amit bizonyos, csak a vallási nyelvből kimutatható finn-ugor megfelelőek is bizonyítanak. Később a szókinés egy része a szent nyelv számára lefoglalódott és a köznyelv új szavakkal pótolta őket.

Hangtani tekintetben Sommerfelt a következő megállapításokra jut: az aranta nyelv mássalhangzórendszere egyszerű. A zárhangok zöngés és zöngétlen volta csak a kiejtésben különbözik, de nem játszik a nyelvben jelentésmegkülönböztető szerepet, tehát nincs e kettősségnek fonológiai értelme. Dentalis affrikátája a *tš* és *dž* között van. Az aranta nyelv nem ismer sem spirást, sem szibilánst. A nazálisok közül az *m* és az *n* van meg. A gutturális nazális szó elején is előfordul. (Ismeretes, hogy Budenz a finn-ugor *n*, *ny* hangokat a finn-ugor nyelvek egy részében ilyen hangból magyarázta. A mai finn-ugor nyelvek egyike sem

ismer szókezdő *ŋ*-t, de mint látjuk, ennek lehetősége nem vitatható.) Strehlow, Spencer és Gillen az arantában *a*, *e*, *i*, *o* és *u* magánhangzókat és kettőshangzókat: *ai*, *ia*, *ua* stb. talált. Ezt a változatosságot Sommerfelt három hangra egyszerűsíti.

A társadalmi berendezettség nemcsak a szókinésben, hanem minden nyelvi formában érezteti hatását. Az a tény, hogy az aranta a mi felfogásunk szerint homlokegyenest ellenkező fogalmakat ugyanúgyval a szóvel jelölheti, annak tulajdonítható, hogy világszemléletük is homlokegyenest ellenkezik a miénkkel. Mi alig tudjuk elképzelni, hogy valaki a világ jelenségeit és az őt környező jelenségeket nem mint objektumokat szemlélje, hanem mindenben cselekedetet és állapotot lásson. Az aranta minden szava körülbelül a mi igénknek felel meg. Ami számunkra tulajdonság, az neki akció. A *mara'* jó' adverbium számára összetett szó (*ma'* adni, sokat adni' + *ra'* előtte lenni, látni, megjelenni'). Az aranta minden elemében agglutináló nyelv; ragja, képzője és jelei nincsenek, illetve ezek helyett is a szóösszetétel eszközével él. Ezzel kapcsolatban Sommerfelt kitér más nyelvcsaládok szóképzésére is. Grönbeck: *Der türkische Sprachbau* (Koppenhága 1936)-ja nyomán felteszi, hogy a török eljárás mintegy átmenet a primitív szóalkotás és az indogermán között. Grönbeck szerint ugyanis az ótörökben nem volt ige és főnév között különbség; a főnév és melléknév között azonban annál inkább. A főnév értelme nem objektum, hanem tulajdonság (vagy inkább erő) volt. Az indogermánban, mint tudjuk, legalábbis a történeti időkben, ige és főnév gyökeresen elkülönült. A finn-ugor nomen verbumról nem szól Sommerfelt, mint ahogy finn-ugor példára az egész 223 oldalas műben egyszer sem hivatkozik. A törökség szempontjából is egyetlen forrása Grönbeck, kinek megállapításai nem mindenben fedik a hivatalos török nyelvtudomány álláspontját. Az akció és az állapot, valamint a tulajdonság nem annyira elhatároltak, mint az objektumok. Az

aranta nem is különíti el egymástól, nem individualizálja úgy a fogalmakat, mint mi, könnyebben azonosít jelenségeket egymással, sőt saját magával is (pl. az egyént totemjével). A világot saját társadalmi berendezettségére szerint látja. A lényeket csoportokra osztja és a csoportok tagjai ugyanolyan azonosulás módján kapcsolódnak egymáshoz mint ahogy az aranta nép tagjai azonosulnak (azonos névvel is szerepelnek) csoporttársaikkal és totemjükkel.

KNÖPFLER LÁSZLÓ.

A Kalevala legújabb kiadása.

Alig néhány évvel ezelőtt, 1935-ben jelent meg Vikár Béla kitűnő Kalevala fordításának jubileumi kiadása díszes külsőben, Gallen-Kallela művészi rajzaival. Ez a kiadás teljesen elfogyott és most a Lafontaine irodalmi társaság egy új, olcsó kiadásban tette hozzáférhetővé a költeményt a nagyközönség legszélesebb rétegei számára. Három kikalakú kötetre osztva, nagyon jó, könnyen olvasható nyomással, csinosan bekötve jutott el most a Kalevala a magyar olvasóközönség kezébe. A három kötet ára 2 P 88 fillér. Ez az olcsó ár lehetővé tette, hogy a népköltészetnek ez a remeke eljusson a falu népéhez is és élессze, ébren tartsa a rokonérzést a finn nép iránt. Ebben látjuk ennek a népies kiadásnak egyik legnagyobb érdemét. Az új kiadást Gombos (Knöpfler) László rendezte sajtó alá.

B. J.

Balassa József. A magyar nyelv szótára. Budapest, 1940. Grill Károly könyvkiadó vállalata. 2 kötet. (I. k. 465 l. II. k. 392 l.)

Az előszóból idézzük a következő részt: Száz éve annak, hogy a M. T. Akadémia 1840-ben kidolgoztatta a magyar nyelv elkészítendő nagyszótárának tervét és a munka elvégzését Czuczor Gergelyre és Fogarasi Jánosra bízta. Az azóta eltelt száz év alatt nagy fejlődésen ment át a magyar nyelv és a magyar stílus. A nyelvújítás szóalkotásainak igen nagy része nélkülözhetetlen kincse lett a magyar szókészletnek, nélkülük ma beszélni, írni nem is tudnánk. A selejtese, a felesleges rossz szavak elhullottak, kivesztek az élő nyelvből. A műveltség, a tudomány, a technika óriási haladása számtalan új szóval gazdagította a nyelvet. Az élő, haladó és forrongó élet megváltoztatja a szavak jelentését, új gondolatok kapcsolódnak a régi szavakhoz és új szólásokat szül a rohanó élet. Ezt a mai nyelvet igyekeztem számon venni és a művelt magyar közönség elé tárni ebben a szótárban. Ennél valamivel többet is akarok adni: összekapcsolni a magyar szókincs jelenét a magyar nyelv multjával. Ezért vettem fel a szótár anyagába a magyar nyelv régi századaiban élt, de a mai magyar nyelvből kihalt szavakat. Ezek a szavak is kifejezői voltak a magyar léleknek a maguk korában, előfordulnak régi nyelvemlékeinkben és igen gyakran világot vetnek a mai szavak eredetére, jelentésére.

NYELVMŰVELÉS

Cifra nyomorúság. Ezt a szólást ma Csiky Gergely nyomán idézzük (*Cifra nyomorúság* 1882, első előadása 1881. v. ö. Tóth Béla, Szájrul szájra, 2. kiad. 382). De már a 18. században is előkerül. Putnoky Imre idézi (MNy. 1910, 6:226-7) Horváth Józsefből (*Emberi okosság* 1764; Gánóczy Antal angol eredetű alapuló latin fordításának magyarítása. A szóítás latin megfelelője: «splendida

miseria»). Hogy már Csiky előtt is közkeletű lehetett, azt Cz. F.-ből látni. Pázmány *Kalauza* ismeri egy rokon változatát (Világi uraság, színes nyomorúság). Klasszikus lelőhelye Goethe (*Die Leiden des jungen Werther*, II. dec. 24: *Und das glänzende Elend, die Lange weile unter dem garstigen Volke, das sich hier neben einander sieht*). Természetesen nem ő alkotta, de bizonyos, hogy regényének párat-

lan népszerűsége egyengette világirodalmi útját. Érdekes hogy az első, nyomtatásban megjelent magyar Werther nem ismeri a szólást és «csillogó kín»-nal fordítja (*Az ifjú Werther gyötrelmei Göthéből*. Fordította K. S. S. K. Fejjéden—Pesten 1823, 83: 'S a' Csillogó kín az únalom itt a' hitvány pórság között).

A szólás eredete antik forrásvidékre utal (Tacitus?). Nyelvélektanilag ugyanannak a paradox képzetársításnak lehetne az eredménye, amely más síkban a «távol-létével tündökleni»-félék, modernebb, rokonabb síkban pedig a «gazdag szegények», «szegény gazdagok» mögött lappang. Az olyan mitikus-lélektani helyzetekre is gondolhatnánk, amilyen a Damoklesé vagy még inkább a Midásé, akinek érintésére arannyá változik minden, de ő maga majd hogy éhen nem hal (a legigazibb cifra nyomorúság, vagy ha úgy tetszik: csillogó kín!).

Ha most szólásunknak egy eddig ismeretlen magyar előfordulására hívom fel a figyelmet, nem azért teszem, hogy statisztikai tudásunkat gyarapítsam, vagy időbeli távolságokat hidaljak át vele, hanem, mert Vörösmarty nevéhez fűződik. — A költő 1829 szeptemberében a Mátrában járt s útjáról beszámolt Fábián Gábornak (*Vörösmarty Összes munkái* VIII. 404—7). Levele magában véve is nagyon tanulságos, elsősorban azért, mert romantikus korszakának legmélyebb, legünnepélyesebb időpontjából származik, s mégis úgy hat, mintha egészen más, végletesen reális szemű ember írta volna, sőt egyenesen visszajára fordítana mindent, ami pátosz és romantika. Egyik-másik stíluselemével az akkor divatos út- és tájleíró prózára (Heine!) emlékeztet. Vörösmartyék uttközben többszörös zápor érte, bőrig ázva, csatagosan bandukolnak lefelé: «A hegyről a marha csapásra, vagy is útra jöttünk. Fekete agyag volt cifrara kitiporva, gödrei tele vízzel, s itt már oly lassan haladhatánk, mint a bogár. Hogy ezt kerüljük, a szántóföldekre tértünk; de itt épen irtózatot gyalogolás esett. A feldagadt

sár oly bunkókká tette lábainkat, hogy alig emelhattuk. Most már nem állhatta tovább, elkezdtem ezen *cifra nyomorúságon* nevetni, s oly szívből nevettem, hogy társaim szinte megbántódtak általa; tréfáltam volna is; de senki sem felelt...». Az egész helyzet olyan, hogy a «cifra» jelző hirtelen új, egyéni és alkalmi szint és szerepet kap: a «furesca» (groteszk), «nevetéses» jelentésárnyalat vegyül beléje. (Cifra egy állapot!) Természetesen, magától értetődően símul a pillanatnyi «nyomorúság»-hoz. Ezzel együtt aztán a szólás is elveszti a maga megszokott, ellentmondásos jellegét.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

Egy szónak két ellentétes jelentése.

Ilyen cím alatt tárgyalja Simonyi (Jelentéstan szemponatok 16. l.) a szavak többértelműségének azt a különös esetét, midőn egy és ugyanaz a szó két ellentétes jelentéssel használatos. E jelenség legismertebb példáiul Gombocz (Jelentéstan 36. l.) *hírhedett* ('berühmt' és 'berüchtigt') és *átkoz* (az *áld* ige származéka) szavainkat említi. (A kérdés magyar irodalmához v. ö. még Simonyi Nyr. 45:215, Spitzer Nyr. 46:30, 140, Körösi Nyr. 46:90, Schuchardt Nyr. 46:137, Horger: A nyelvtud. alapelvei 63, Fokos Nyr. 60:107, UJb. 12:82, stb.) A szó hangulatának, érzelmi velejárójának megváltoztatásával pejoratív, rosszabb jelentést vett fel pl. az *együgyű* szó, amely régebben 'egyszerűt, őszintét' jelentett, a *trágya*, amely eredetileg az ebédhez való édességet jelölte, az *erkölcsös* szó, amely a népnyelvben 'rossz erkölcsű, rossz szokású' embert jelent (v. ö. Simonyi id. m. 9, Gombocz id. m. 29); közönséges jelenség ez a *szépen vagyunk, jó madár-féle* gúnyosan vagy megvetően használt kifejezésekben, de különösen gyakori ez a jelentésváltozás jövevényszavakban. Más a *po vedál* hangulata, mint a tkp. azonos jelentésű *beszél* szócé, más a *frázis*, mint a *szólásmód* stb.

Itt két példát akarunk idézni arra a jelenségre, hogy az idegenből átvett szó hogy vehet fel az átvevő nyelvben — talán szintén

gúnyos értelemben használva — a szó eredeti jelentésével homlok-egyenest ellentétes jelentést.

A vogul és az osztják «tolvajnyelv»-ben az oroszoknak a neve *kaper*. Ennek a «titkos szó»-nak az eredetije pedig — mint Karjalainen (Zur ostj. Lautgeschichte 42) és Kannisto (Die tatar. Lehnwörter im Wog. 126) kimutatta — a török *käpir*. Ez pedig nem más, mint — ezt a szintén (arab-) török eredetű *gyaur* szavunk alapján is tudjuk — a *hitetlen* (nem mohamedán-hitű) embernek a neve. Így tehát az a vogul és osztják, aki még ma is ősi *pogány* hagyományaihoz ragaszkodik, »hitetlen»-nek, vagyis *istentagadó pogánynak* mondja a *keresztény* orosz!

Az obi-ugor 'pogány' — 'keresztény' jelentésváltozásnak párja egy mongol példa, amelyből azt látjuk, hogy a tökéletességre törekvő szentéletű hindu *papnak* a neve szolgál az *ördög* jelölésére. Ramstedt Kalmük szótárában (46 a) olvassuk, hogy a kalmük-mongol *birmn* szó jelentése 'Widersacher, böser Geist, Teufel', pedig ez a szó (l. Ramstedt uo.) tkp. az óind *brahman* 'brahmán' szó átvétele.

FOKOS DÁVID

Laboratórium, laboráns. Anyakönyvi hivatalainknak rendesen az ú. n. születési osztály a legderűsebb helyük. Itt nem bús családtagok, vagy más, többé-kevésbé ideges, fontoskodó emberek jelennek meg, hanem leginkább büszke apák és örömtől ragyogó anyák köszöntenek be a pecsétes írásokért. Azért a legnaposabb tájra is ráborul néha egy kis felhő. Ilyen az, ha például az új hazafi vagy honleány édesapjának *laboráns* a foglalkozása. Lévény ugyanis komoly rendelkezés: csak semmi idegen szó! — Hát mit írjak be, kérem? — Sajnos, a hivatalfőt más dolog szólítja és hamar elnyeli a szomszéd terem tölgyfaajtaja. — Várj, kedvesem, nyugtatják társai a kérdezőt, várj, amíg a Doktor úr odabenn elvégzi a *gyászszertartást*... A házasságkötésnek ez a helyi humorú megjelölése kissé felvidítja a tisztviselőhölgy arcát; aztán tovább

mérgelődik, hogy «az ember úgy *fel lesz tartva* ilyen marhaságok miatt...» Ám, ha a toll pihen is, az agy még munkálkodhat, rélvagy egész hangosan: *Gyógyszerészeti munkás?* Nem! Mivelhogy másfajta laboratóriumok is vannak... Igaz! Előbb ezt kéne megmagyárosítani. De mikép?... Hisz ép e napokban volt a rádió műsorán is «Magyar laboratóriumok» című előadás... *Tudományos-kutató-intézeti munkás??*... Ez meg sok lenne egy érző kebelnek s né tán légzési zavarokat is okozna... Hagyjuk meg — szól csöndesen egy kisasszony, — nincs még jobb és egészen bevett. — Szavának több a jószándéka, mint az eredménye. Szerencsére a többiek tízpernyi találgatása, meddő ötletcsereberéje után a hivatalfő úr ismét munkatársai körében terem. Nem feledte, hogy válaszolnia kell az előbb utánaszalasztott fogas kérdésre. Hangjának érce jóleső biztonságra váltja az imbolygó tétovázást: «*Be lehet irni: laboráns!*» No, hálaistennek!

Egyedülálló. Napihír: «X-országban olyan embertelenül bántak Y-beli hadifoglyokkal, ami a háború történetében *egyedülálló.*» Persze, az izlésről még mindig nem lehet vitatkozni. Mégse értjük, hogy férközhetett és fészkelődhetett be ez a tenyerestalpas idegen szó-szépség a karcsúbb, izmosabb magyar virágszál helyébe: *páratlan?*

Falra borsó? A Nyr. legutóbbi számában bátorkodott egy szépnevű és széphivatású intézményünk figyelmébe ajánlani, hogy magyarul *járművön* s nem *járművel* megyünk. Mivel a júniusi Munkaterv is *hajóval* kellett a dalmáciai tanulmányutat, tisztelettel kérdezzük: megéri-e a kész szedés, hogy kétséget keltsen valamely ingadozóban: kinek higgyen? A tiszta magyarsággal beszélő családi körnek és a helyességre oktató elemi iskolának, vagy pedig az Iskolán kívüli Népművelő Bizottságnak, amely címe és jellege szerint szintén nem utolsó sorban hivatott

annak hirdetésére, hogy az *anya-nyelv szent és sérthetetlen!*... Lelkük rajta, akiket illet.

JOZEFOVICS SÁRI.

Dörögtőnap. Körösfőn (Kalotaszeg) egy öreg ember mondta, hogy anyja a hétköznapot *dörögtőnap*-nak nevezte, de már most nem mondják. Ez a szó nem más, mint a *dologtevő nap*-nak (a. m. hétköznap) egy eddig ismeretlen alakja. A Tájszótár csak dunántúli használatát ismeri ilyen alakokban: *dologtőnap*, *dologteőnap*, *dologtőnap*, *dologtívőnap* és hangrendi illeszkedéssel: *dölögtőnap*, *dölögtévőnap*, *dölögtívőnap*, *dölögtövőnap* stb. Az itt említett alak bizo-

nyítja, hogy régebben a Kalotaszegen is használták a hétköznapnak ezt az elnevezését. B. J.

A névelő idegen tulajdonnév előtt. Némely napilapban láttuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok szokásos rövidítése előtt a névelőt használ: *a USA*. A magyar olvasó joggal megütközhetik ezen, mert nem kell tudnia, hogy az angol kifejtésben az *u* betű neve *jú*, tehát angol olvasás szerint az *USA* rövidítés így hangzik: *jú esz é*. Magyar szövegben azonban erre semmi szükség és minden lelkiismeretfurdalás nélkül mondhatjuk: *ú esz á* és írjuk: *az USA*. B. J.

MAGYARÁZATOK.

Táborszernagy. A magasrangú katonatiszti nevek tudvalevőleg a nyelvújítás korában keletkeztek. A *tábornok* Barczafalvinál (1787) még a 'Feldmarschall', s csak Fogarasinál (1835) kapja meg mai 'General' jelentését. A *tábornagy* Helmecczynél (1832) és a Magyar Tudós Társaság zsebszótárában még 'General', Fogarasinál azonban már 'Feldmarschall' (1836). Az *altábornagy* Helmecczynél és a Zsebszótárban 'Generalleutnant' (ma 'Feldmarschalleutnant'). A *vezérőrnagy* először Kiss Károly Hadi Műszótárában szerepel mai 'Generalmajor' jelentésében (1843), Helmecczynél és a Zsebszótárban még *tábornagyi őrmester*. A *táborszernagy* 'Feldzeugmeister' jelentésben Fogarasi Zsebszótárában fordul elő először (1836), Mártonnál (1823) még *hadi tármester* (NyUSz). Ezek közül bennünket most a *táborszernagy* érdekel. Ez nyilván a német *Feldzeugmeister* fordítása. Mi volt ez a katonai rang? Adelung szerint 'ein vornehmer Kriegsbedienter, welcher die Aufsicht über das schwere Geschütz bei einem Feldzuge hat; ein General von der Artillerie'. Weigand már a 16. sz-ból idézi *Artilleriegeneral* jelentéssel (Deutsches Wörterbuch, 5. kiad.). A *Zeug* szó jelentése Simonyi—Balassa szerint: 1. anyag (amiből vmi készül); 2. szövet,

kelme; 3. szer, szerszám, eszköz; edény, holmi; 4. élesztő stb. Kluge—Götzenél 'Stoff, Ausrüstung, Gerät, Aufwand'. Adelungnál azonban ezt olvassuk: «Auch im Kriegswesen wurden das Geschütz und alle übrige Gerätschaften ehemem der *Zeug* genannt, welche Bedeutung zwar im Hochdeutschen veraltet ist, aber doch die Zusammensetzungen *Zeughaus*, *Zeugmeister* u. s. f. zurückgelassen hat». *Zeughaus* SimBal.-nál is 'fegyvertár, szertár'; *Zeugmeister* 'fegyvermester'. Adelungnál *Zeughaus*: «in engerer Bedeutung ist es ein Gebäude, worin das Geschütz und andere Kriegsgerätschaften aufbewahrt werden». *Zeugmeister* 'ein Kriegsbeamter, welcher die Aufsicht über das Geschütz und die übrige Kriegsgerätschaften hat'. Weigandnál *Zeug* 'Gerätschaft; Kampf-, Kriegsgerät; Stoff zu Geräten, Gewirk od. sonstigen Dingen; Gewirk aus Flachs, Wolle, Seide usw.'; stb.; középelnémet *ziuc* 'Gerät, Handwerkszeug, Ausrüstung, Waffen aller Art, Geschütz, gerüstete Kriegsschar, Zeug, Stoff, Material'; ófelnémet *giziug* 'Kriegs-, Schiffsgesetz, bewegliche Habe, Fischzug'; *Feldzeug* 'Geschütz' (1663); *Zeugmeister* 'Befehlshaber der Artillerie'.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a *táborszernagy* a. m. 'tüzérségi tábor-

nok' (vö. *gyalogsági tábornok* 'General der Infanterie'; *lovassági tábornok* 'General der Kavallerie'), mert a *Zeug* szó a *Feldzeugmeister* nevében ágyút jelentett, tehát tkp. fordítása az volna: 'tábori ágyú-mester'. Természetesen nem az 'ágyú' jelentés az eredeti, hanem a 'szer, szerszám, eszköz', s éppen az az érdekes, hogy a magyar *ágyú* szó eredeti jelentése is 'eszköz, szerszám' volt, a kódexek korában jelenthetett pl. kínozóeszközt, sőt még hangszert is. Nemrég mutattam rá arra, hogy a finn *ase* jelentése is 'szerszám, eszköz', valamint 'fegyver' (Nyr 67:107). Lapp megfelelője: Park. *ásas* 'Waffe, Werkzeug, Gerät' (Lagercrantz, Lappischer Wortschatz 258. sz.). Ugyanez a kettős jelentés megtalálható más finnugor, török-tatár és indogermán nyelvekben is. Így a votjában *tjrljk*, *tjrljk* 'eszköz, szerszám, holmi' és 'fegyver' (Munkácsi, VotjSz). A kazáni-tatárban *koral* 'eszköz, szerszám' és 'fegyver' (Bálint), a baskirban *korál* 'eszköz' és 'fegyver', *koralla-* 'felfegyverez', *koramal* 'fegyver' (Pröhle, KSz 5:254); *kural* 'fegyverzet', tkp. 'fölszerelés' (Vámbéry, NyK 17:377). Ez a szó a tatárból finnugor nyelvekbe is átment: votják *koral* 'fegyver' (Munkácsi, VotjSz), 'Waffe, Werkzeug' (Munkácsi, NyK 18:117), cseremisiz *kural* 'Instrument, Waffen' (Räsänen, Tat. Lehnw. 43).

A latin *arma* jelentései: 1. 'fegyverzet, fegyverek'; 2. 'eszközök, szerszámok, szerelvények'; *arma equestria* 'lószerszámok'; *arma venatoria* 'vadászszerszám'; *arma ce-realia* 'kenyérsütésre szolgáló eszközök'; *navis spoliata armis* 'kormányától megfosztott hajó' (Burián, Georges). Az *arma* származéka: *armamenta (-orum)* 'das nötige Zeug, Gerät', bes. 'auf Schiffen das Segelwerk (wie Taue, Mast, Segelstangen); Pfähle, Stützen; Gerät zum Zerstampfen (Mörser u. Mörserkeule); Blasinstrumente; Gerätschaften des Hauses' (Georges). Görög *ἄπλον* überh. 'Rüstzeug, Werkzeug; Gerät'; insbes. 1. 'Schiffszeug, Schiffsgerät, Takelwerk, bes. Tauwerk'; 2. 'Handwerkzeug'; 3. 'Kriegszeug, Kriegsgerät, die Waf-

fen'; * *ἄπλον* 1. 'Waffen, Waffen-rüstung'; 2. 'Gerät, Rüstzeug, Werkzeug, Geschirr, z. B. die Gerätschaften des Gastmals, Schiffsgerät, Wagengeschirr, Pferdegeschirr, Zuggeschirr für Rinder, Riemenzeug' (Passow).

BEKE ÜDÖN.

Forró tenger. A NySz Pázmány prédikációiból közli ezt a mondatot: A tengernek monda: hallgass, ne zugj, és mindgyárt nagy tsendesség lén a *forró tengeren*. A forró jelentése itt 'aestuans, strepens; brausend'. Erre a jelentésre, sajnos, nincs több adatunk, sőt magának a *forr* igének hasonló jelentésére egyáltalán nincs adat. De kétségtelen, hogy a régi nyelvben ez a jelentés általános volt, azonban a szótárakból nem derül ki, mert pl. MA 'ferbeo, ferveo, bullio, bullo' igékkel fordítja, s ezeknek is megvan mindkét jelentésük. De Mártonnál *ferveo* 1. 'meleg v. forró lenni, forrani, buzogni, buzogva forrni; heiss, hitzig sein, sieden, strudeln'; 2. 'pezsegni, forrni, habozni; wallen, brausen' (1818), vö. Georgesnél *fervor* 'die siedende Hitze, das Zischen u. Brausen; I. a) des Feuers u. erhitzter Ggstde; b) das Sieden, Zischen und Brausen eines Gewässers, Oceani'; *bullio*¹ 1. 'felforrani, buzogni; Blasen werfen, sprudeln'; 2. 'felhevülni, nekitüzesülni; aufbrausen'; *bullo* 'forrani, buzogni, felbuzogni; Blasen werfen, sprudeln, aufsprudeln' (Márton). Calepinusnál *bullio*, *bullo* — *Forrok*, *buzgok*, MA-nél *Bullio*: *Buzgoc*; *Bullo*: *Buboricoloc*, *Buzgoc*, *Posgoc*; PP-nál *Bullio*: *Buzgok*, *Fövök*, *Forrok*; *Bullo*: *Buborékolok*, *Pesgek*. Georgesnél: Blasen werfen, (auf)sprudeln. Már a latinban is megvan: *vinum fervet: Forr a bor* (PP).² A Gyöngyösi Szótártöredékben: *Bullio tumor aque bullientis uyznek bornak for-rasa*. *Blictrum unde unum bibullis: aqua ebullit: ceruisia blictrit: forreled as ser*. Szikszai Fabriciusnál:

¹ Vö. Mindjárt a *forró tengerbe* hajítom (Heves m. Tiszafüred) (MNGy 9:130). A meséből nem lehet megállapítani a *forró* jelentését.

² Vö. Mártonnál: *vinum fermentat, a must forr v. pezseg*'.

Vinum tenerum — *Forrot bor*. V. defecatum — *Meg forrot (bor)*. Sapa, defrutum — *Forrot must*. Vö. még PP-nál: Sinitur fermentari in dolio: *Megvárják, hogy jól megposhadjon a' hordóban, vagy megforjon*. Már a kódexben van rá adat: *Forro bor* (WinklK). Az hordo, kyben az *forro bor* wa-gyon (ÉrsK). Egy 1558-ban kelt levélben: az *borok forrottanak*, semmykeppen az borok zadaytt be nem dwgazthattak (NySz).

Hasonló jelentésváltozásokat más nyelvekben is megfigyelhetünk, így a latinban vö. még: *aestus*, die infolge innerer Hitze verursachte Wallung, I. das Wallen vor Hitze, a) die wallende Hitze, Glut des Feuers; b) der Sonne, der Tages-u. Jahreszeit, des Länderstrichs, Hitze, Glut, Schwüle, grosse Wärme; II. das Wallen der Flüssigkeiten, die gleichs. wie siedendes Wasser aufkochen; die Brandung, das Fluten, Wogen von Gewässern, u. die brandenden, wogenden Fluten, Wogen; die nach dem Ufer zu u. wieder zurückwogende Flut' (Georges).

A német *Brandung* 'hullámverés, -csapás, -torlódás, zajlás' (vö. alném. németalf. *branding*, dán *braending*, svéd *bränning*) a *branden* '(a víz) hullámzik, a parthoz verődik, csapódik; viharzik, zúg, zajlik' ige származéka, melynek tkpi jelentése 'sich wie Flammen bewegen', alapszava *Brand* 'égés, tűz'. A *Brandung* 1720 óta van használatban, azelőtt a *brennen* 'ég, lángol' igétől származó *Brennung* helyettesítette, vö. alném. *branning*, *barning*.¹ A *sieden* 'forr, fő' hasonló jelentésére vö. Er macht, dass das tiefe Meer seudet (siedet) wie ein Topfen (Hiob, Adelung). A *wallen* 'hullámzik, forr, forrong, buzog, pezseg', megfelelői: gót *wulan* 'sieden', óészaki *vella* 'wallen, sieden', albán *val'e* 'Sieden, Welle' (Kluge—Götze). Végül idézem még a finn *kiehua* igét, melynek jelentései: 'kochen, sieden; schäumen, zischen'.

BEKE ÜDÖN.

¹ «Das Wallen erregten Wassers haben die Alten gern dem Brennen u. Sieden verglichen.» (Kluge—Götze.)

Ábrahám-tól ábrándig. Ez az út hosszú és szakadékos, de azért megpróbálom megtenni, sőt olvasóimat is szívesen elvezetem, ha hajlandók velem tartani.

Elinduláskor az is biztat, hogy utamból nem kell már ott-levő követ elhárítanom, nem kell egy már felállított szófejtésnek a gátját lerombolnom. Az Etimológiai Szótár azt a cikket, amelyben *ábrándoz* címszó alatt az *ábránd*-dal foglalkozik, így végzi: Eredete ismeretlen. Ez pedig szinte felhívás a nyomozásra.

Hogy célhoz érjek, két külön úton fogok végig haladni, egy jelentéstani és egy szóképzés, illetőleg hangtani ösvényen, még pedig úgy, hogy a két út végül is egybetorkoljon.

A jelentéstani úton azt találom, hogy valamint más nyelvekben, a magyarban is nagyon gyakran válnak tulajdonnevek, elsősorban személynév-tulajdonnevek köznevekké, akár főnévi, akár melléknévi köznevekké. A sok közül itt néhány példa.

Katuska: női dolgokkal (főzés, varrás) foglalkozó férfi; *futri-kati*: szeles, meggondolatlan, főképp nőre alkalmazva; *fajankó*: ostoba, ügyetlen ember; *mátyás*: szajkóféle madár; *mackó* (Mátyásnak egyik kicsinyítője): medve; *balek* (tulajdonképp családnév): könnyen becsapható, rászédhető; *pali*, ez talán csak tréfás magyarosítása az előbbinek, majdnem ugyanazt jelent; *melák*, ez eredetileg szintén családnév volt, annyi mint mamlasz, ügyefogyott. Idesorozhatók azok a kifejezések is, melyekben vezeték- és keresztnevek együtt halványodnak köznevekké, mint *Sobri Jóska*, *Hübele Balázs*, sőt részben *Bolond Istók* is; ide tartozik a *magyar miskásan* is.

De visszatérek a személynemekhez és megemlítem a *macá-t*, amely szóval tisztességtelen szeretőt illetnek. A nemi élet határán jár a *péterke* vagy *petike*, az ilyen szólásokban, mint amilyent A falu roszszában Gonosz Pista használ: *Viszek neki ebből a korai szőlőből, hogy le ne tegye a Péterkét*.

Nune venimus ad fortissimum virum, ad *Antal*. Antal a régi ma-

gyar nyelvben annyi, mint dőre, féleszű, esztelen.

De a fejlődés nem állott meg ott, hogy a személynevet melléknévvé változtatta, hanem továbbment és a melléknévből igét képzett *antalkodik* és *andalodik* alakokban, melyek kezdetben *bolondozik*, *dőréskedik* értelműek voltak és csak később, főképp a nyelvújítás korában vette fel az *andalodik* és párja az *andalog*, a sokkal enyhébb *álmodozik*, *elmereng* jelentést.

Hosszabban időztem egy kissé az *Antalnál* és származékainál. mert tulajdonkép ez az egy példa elegendő bizonyíték amellett, hogy helyes úton járok. Mert ha az *Antal* fölvehette a dőre, féleszű jelentést, akkor az *Abrahám* szóhoz is, melynek nemcsak a bibliában, hanem a magyar nyelvben is megvan a rövidebb, az *Ábrám* alakja, könnyen hozzásegődhetett az *ámuló*, *álmétkodó*, *bámézkodó* jelentés, annál könnyebben, mert a személynevek, mikor köznevekké alakulnak, szeretnek pejorativ színt magukra öltetni: v. ö. *Balek*, *Melák*, *Pali*, *Maca*.

Ha az *Abrahám-Ábrám* tulajdonnév megkezdte a köznévvé felé vezető útját. akkor természetesen eljuthatott az *antalkodik*, *andalodik* analógiájára *ábrándozik* igealakhoz, melynek *álmétkodik*, *bámézkodik* volt a jelentése s ettől csak egy lépés kellett az *ábrándozik* alakhoz és az *álmodozik* jelentéshez.

Csak az a baj, hogy a Nyelvtörténeti Szótárban nincs nyoma az *Abrahám-Ábrám* köznévi használatának, és még nagyobb baj, hogy a Tájsszótár sem foglal magában idevonatkozó közvetlen adatot, de a népnyelvből mégis közöl ilyeneket: *ábrándoz*: ácsorog, *bámézkodik*, *ábrándozás*: káprázat, továbbá *ábrándoskodik* ugyanolyan értelemben, mint *ábrándoz*. De abból, hogy a köznévi használatú *Abrahám-ábrám* nincs szótározva, korántsem következik, hogy ne élt volna, hiszen nagyszámú, közkeletű szó maradt ki a szótárakból, amint azt magam is bizonyítottam pl. a *dur* igéről és a *követség* (deprean-

tis) főnévről. (Nyelvtör, 65:27 és 130. lap.)

A most említett hiány ellenére is bátran kimondhatjuk, hogy jelentés-tanilag semmi sem akadályozza, hogy *Abrahám-Ábrám* köznévvé ne válhatott volna és az *Antal* példáját követve *ámuló*, *álmétkodó*, *bámész* jelentést ne vett volna magára.

Még akadálytalanabb a hangtani és szóképzéstani út. A nyelvtörténet számos példával bizonyítja, hogy *Abrahám-Ábrám* váltakozik *Ábrán*-nal és *Ábrány*-nyal, még pedig mint személy- és helynév egyaránt. A helységnévtár *Abrahám*, *Szentábrahám*, *Abrahámfalva*, *Ábránfalva* mellett még legalább három *Ábrányt* ismer az ország legkülönbözőbb részeiből (Arad, Bihar, Sáros), amelyeknek összetartozandóságát az Etimológiai Szótár is kétségtelenné tartja. Ha valaki mégis kétségeskednék az *Ábrám* és *Ábrány* kapcsolatában, azt megnyugtathatja egy másik bibliai névnek, *Ádám*-nak *Ádán* és *Ádány* változata. Az *m-n-ny* hangoknak egymással való fölcserélése közönséges hangtani jelenség, a magyarban bizonyítékul most csak helységnéveket hozok fel, így *Gyertyámos*-t, *Oroszlámos*-t, melyeknek alapszava akár *gyertyán* és *oroszlán*, akár *gyertyány* és *oroszlány*.

Most menjünk egy lépéssel tovább, térjünk át a hangtan útjáról a szóképzéstaniira. Ezen az úton azt látjuk, hogy az *-ám*, *-án*, illetőleg *-ány* végű szavakból, első sorban személy- és állatnevekből, de amely állatneveknek egy része haldan szintén személynévül szolgált, *d* képzővel tömördek helynév származott, kezdve *Ádánd*-on és *Ártánd*-on, folytatva *Báránd*-on, *Cigánd*-on, *Istvánd*-on, *Koppánd*-on, végezve *Varsánd*-on és *Zaránd*-on. Szinte csodaszámba megy, hogy a helységnévtár ezek között nem említi *Ábránd*-ot; én nem is adom fel a reményt, hogy valamely határjárásról szóló régi oklevélből egyszerre csak előbukkan *Ábránd*, talán éppen mint biharmegyei község, hogy párjául szolgáljon a biharmegyei *Sáránd* nagyközségnek, amely szinte kétségtelennül a *Sára* személynévből származik, amint

azt a *Sárafalva* (v. ö. Ábrahám-falu), *Sára* (v. ö. Ábrahám helynév) és *Sárad* (?) helységnevek is bizonyítják.

Ez az *-ánd* végzetű nagyszámú helységnév, melyek oly pompásan rimelnek egymással, zsonghatott a nyelvújítók fülében, mikor a gyökelvonás, jobban mondva a gyökfeltámasztás korában egyszerre ketten is, Szemere Pál és Helmezy Mihály — úgy 1815. körül — kifejtették az *ábrándoz* igéből, ebből az inkább tájnyelvi, mint irodalmi nyelvi szóból a benne *elrejtőzött*, az elevenholt gyökeret, az *ábránd*-ot. Ugyancsak ezek a *Báránd*-ok, *Sáránd*-ok és társaik tették a kifejtett szót, a feltámasztott gyökeret olyan jó hangzásúvá és könnyen ejthetővé, hogy Kisfaludy Károlynál, Vörösmartynál és kortársaiknál nemcsak az *ábránd*-dal találkozunk igen gyakran, hanem a belőle képzett *ábrándos*, *ábrándít*, *ábrándul* és a vele összetett *ábrándkép*, *ábrándvilág* szavakkal, amelyek nélkül egy *Aurora*- vagy *Athenaeum*-korabeli költő alig mert volna a nyilvánosság elé lépni.

Érdekes, hogy az *ábrándnak* és származékainak legerősebb versenytársa a szépirodalmi nyelvben éppen az *andalodik* és ennek a családja volt, de nem kevésbé érdekes, hogy az *ábránd* is, az *andalgó* is zenei kifejezéssé vált, mert mindkettővel a *Phantasiestück*-öt jelölték; így idősb Ábrányi Kornél első zenei szerzeményét (1841) *Magyar ábrándnak* nevezte; az *andalgó* pedig nemcsak zeneművet, hanem magyar táncfajta is jelent.

De, hogy egy másik nyelvújítási szóval éljek, *elkalandoztam* egy kissé; az *ábránd* szónak a messze multba nyúló eredetét akartam kutatni és nem a körülbelül 125 év óta tartó életét.

Bizonyos, hogy a szó eredete nem olyan világos, mint az élete; a családfa kutatásában itt is úgy vagyunk, mint a polgári leszármazásnak kimutatásánál.

De magam meg vagyok győződve, hogy *ábránd* szavunknak *Ábrahám* volt az őse, mert ennek a szófejtésnek sem a hangtan, sem a szóképzéstan, sem a jelentéstan nem mond ellene, tehát ezt a szár-

maztatást mindaddig fenn lehet tartani, míg egy másik, egy teljesen kétségtelen szófejtés az enyémet meg nem dönti.

A szófejtés legnagyobb magyar mestereitől, Budenz Józseftől és Szarvas Gábortól azt tanultam, hogy fantázia, képzelődés, mondjuk, *ábrándozás* nélkül nem sokra megy az ember ezen a nehéz pályán. Nincs mit csodálni, ha egy kissé én is átadtam magamat a fantáziának, a képzelődésnek, az *ábrándozásnak*. De ez az *ábrándozás* nem az élet megrontója, még csak a nyelvészeté sem. Az *Ábrahám és ábránd* összekapcsolása alkalmából távol volt és van tőlem az a törekvés, hogy feltámasszam azt az *ábrándvilágot*, melyben tiszteletre méltó magyar nyelvtudósok: Otrokári Fóris Ferenc, Beregszászi Nagy Pál, Kiss Bálint és mások majdnem két századig ringatták magukat, midőn a magyar és sémi nyelvek rokonságát hirdették. Ennek a rég megdőlt rokonságnak nem akar támaszául szolgálni a magyar *ábrándnak* a héber *Ábrahámtól* való származása, mert az az *Ábrahám*, akinek kései ivadékaképpen az *ábránd* megszületett, kilencszáz év óta Magyarországon lakik és minden jussa megvolt ahhoz, hogy egyik ma élő ivadéka *ábránd* néven éljen a magyar nyelv területén és mint törzsökös magyar foglaljon helyet a magyar szavak nemesi könyvében. KARDOS ALBERT.

Harmadfű. A Nyr. 63. évfolyamában (61. l.) rámutattunk arra, hogy a *harmadfű*-féle életkorjelölés eredetileg minden valószínűség szerint általános — nemcsak állatokra vonatkozó — életkormeghatározás volt; egy régi adat szerint a nomádok «az évet a fű kinövése szerint számítják; ha valakitől azt kérdezik, hogy hány éves, akkor azt feleli: ennyi fű». Az időnek természeti jelenségek szerint való számítása persze természetes és általános jelenség (v. ö. pl. a *nap* és *hónap* elnevezését; *nem érte még meg húszszor a telet* Petőfi, I. Lehr Toldi VIII, 4). Egy déli-osztják mesében pl. ezt olvassuk: «Három esőszem esett, három hópehely esett» (Patk. 2:150); ehhez Patka-

nov azt a megjegyzést fűzi (uo. 232. l.), hogy «ez azt jelenti, hogy ez alatt az idő alatt háromszor esett az eső, háromszor volt hó, azaz azóta három év telt el.» Egy kelet-sibériai törzs emberei — folytatja Patkanov — arra a kérdésre, hogy hány évesek, ma is így felelnek: «22-szer ettem halat», vagyis «születésem óta a keta-hal 22-szer jött felfelé a folyónkon».

Tagadhatatlan azonban, hogy a *harmadfü*-féle életkormeghatározás nálunk csak állatokról, elsősorban a lóról használatos és Lehr Albert helyesen állapítja meg, hogy «*harmadfü*nek azt a csikót nevezik, amely születése óta a harmadik füvet legeli...» (MNy. 12:191).

A kifejezésnek eredetibb általános életkorjelölő jelentése tehát a magyarban szűkült és ma már rendszerint csakis lóra vonatkoztatják. Ez az alapja annak, hogy ma csak tréfásan vagy gúnyosan lehet ezt a kifejezést emberre alkalmazni. Ezért használhatja Csokonai is ezt a szólást komikus eposzában Dorottya korának megjelölésére, mikor azt írja a vénlányról, hogy «*már hatvanötöd füre lesz menendő*» (I. könyv). **FOKOS DAVID.**

A párhuzamos gondolatritmusnak egy igen érdekes alakjával találkozunk a török népköltészetben: a gondolatot megismétlik, úgy azonban, hogy amit az első részben állítottak, annak az ellenkezőjét tagadják a második (tehát kétszeresen tagadó) részben. Egy szagáj-török epikai költeményből idézzük a következőket: *sarynir üzün kalgäm, sarynabas üzün kalbäm* 'zum Singen bin ich gekommen, ich bin nicht gekommen, um nicht zu singen' (Radloff: Proben 2:46). Hasonló párhuzamos gondolatok ugyanott: «zum Verleumden bin ich gekommen, ich bin nicht gekommen, um nicht zu verleumden»; «den Dieb zu fassen bin ich gekommen, ich bin nicht gekommen, um ihn nicht zu fassen». **FOKOS DAVID.**

Nyebeleg, nyebelgés. Deák Farkas egy 1647-ben kelt levélből idézi a *nyebeleg* igét, 'ügyetlenkedik' jelentéssel (Nyr 13:227 NySz). Nem lehetetlen, hogy ugyanez az

adat, amelyet szintén ő közöl a Nyr 39. kötetében: Mikor László hazament Bánffy pirongatta, hogy mit *nyebeleg* (263). A szó előfordul Teleki Mihály levelezésében is: Bizony Uram, eddig sem kellett volna az felküldéssel késni, mert ha mi késedelmeskedünk, más nem aluszik... Am mi *nebelgünk* egy-néhányan, mert bizony *nebelgésnek* irhatom dolgunkat, mert ha csak öt-hatszáz forintban járó dolog volna is, jobban kellene felnyitni a szemünket (1662, 2:244—5), Kétségtelenül a *nebeleg* változata a *lebeleg*, melyet a NySz a *lebeg* alatt közölt 'curo, laboro; sich kümmern, sich mühe geben' megkérdőjelezett jelentéssel: Mit *lebelgünk* ezekkel a bitang emberekkel? (Bethlen: Élet. 2:217). Valamennyi adat Erdélyből származik.¹

PALOTAY GERTRUD.

Edény. Beke Ödön a Nyr 67:105 és 68:53 lapján az *edény* szó jelentéséről szól. Ehhez kapcsolódnak alábbi adataink (Gergely S. Teleki Mihály levelezése), melyek szerint az *edény* általános gabonatartó és szállító eszköz jelentésben szerepel: ... a buzának zsákokat s egyéb *edényeket* hozzanak, mert itt csak le van töltve (1663, 2:432). Ide Kővárból 9 szán jött mindenestől fogva; rettenetes alkalmatlanul indították őket, nincsen *edény*, kiken vigyék az buzát (1663, 2:433—4). Iratja Nagyságod, udvarbíró uram kevés buzának való *edént* küldött. Én úgy tudom, száz köbölre elegendőt vittenek (1663, 2:435)... más rendbeli szekereket oda nem küldhetünk, mivel *edények* nincsenek (1663, 2:436). — Fentiek a buzának szekéren való szállításához

¹ A NySz a *nyebeleg* igéhez kapcsol egy ismeretlen jelentésű *nebelő* szót: Reája menének és minden *nebelő* irogatásait megégették (ErdTörtAd. 1:30). A két szónak az összetartozása még akkor sem dönthető el ez egy adat alapján, ha föltesszük, hogy átírási hibával állunk szemben *nebelgő* helyett. Tudjuk, hogy a régi történeti kiadványok pontatlan kiadásuk miatt nyelvészeti célokra csak nagy óvatossággal használhatók.

szükségelt *edényekre* vonatkoznak, azaz olyan tartó eszközökre, amelyeket a szekérre téve, a búzát beleöntötték. Hogy a zsákokon kívül milyen *edényekre* vonatkozhatott ez, nem tudhatjuk, a mai népi gyakorlatból következtetve, Erdélyben fából, fakéregből készült bödönökre, esetleg fonott és tapasztott kosárfélékre gondolhatunk.

PALOTAY GERTRUD.

Lebeleg, nebeleg, nyebeleg. A NySz 1674-ből közli a *nyebeleg* „ügyetlenkedik; ungeschickt sein; ineptio” jelentésű igét (vö. még Nyr 13:227, 39:263). Ezzel nyilván azonos a *lebeleg* „sich kümmern, sich mühe geben; curo, laboro?” szó, melyet a NySz a *lebeg* családjába sorol. Ez az erdélyi tájszó ma is él a székelyeknél és csángóknál: *lebelég*, *nebelég*, *nyebeleg*, *nyébeleg*, *nyeveleg* 1. „hiábavalóskodik, haszontalankodik, léhaskodik, enyeleg, legyeskedik”; 2. „haszon nélkül munkálkodik, pizmog, pepecsel, ügyetlenül bajlódik (vmi munkával)”; *lebelgés* „hiábavalóskodás, haszontalankodás, léhaskodás”. A *nebelég* alakot „hiábavalóskodik, mit sem tesz, haszontalanul jár ideoda” jelentésben székely tájszóul már CzF közölte. *Lebeleg*: „ledér, csapodár, könnyelmű módon tölti az időt”, Kriza szerint a székelyeknél „enyeleg, szellőzi magát, restelkedik”. CzF szerint a szó a *lebedez*, *lebzsel* igékkel függ össze. Fontos lenne újabb adatok gyűjtése pontos jelentésmeghatározással és példamondatokkal. BEKE ÜDÜN.

Barokk. (Nyr 68:24.) Zerffi Gusztáv szerint Petőfi népdalait a „szépiránti torz közönyösség, tánorgó ittasság, tarka fölhalmozása barokk ötleteknek...” jellemzi. (Honderű. 1846. II. 323.) Ebben a vonatkozásban a szó valószínű értelme azonos a „gúnyos, nevetséges” fogalmával. Ezt a feltevést maga Zerffi igazolja. Megvetéssel idézi az Életképek új szerkesztőségének programját. A folyóirat „szereti a 19-dik század filozófiáját az ujdondászat barokk köntösében” (u. o. 1847. II. 39). Az idézet pontatlan, mert Zerffi egyértékű tartalmat tétel fel a barokk és a „bo-

hókás, gúnyos, nevetséges” között. Sükei Károly a programgondolatot két ízben is így fogalmazta meg: Szeretjük a jelenkor romantikáját, szabadszelleműségét, filozófiáját «az ujdondászati modor burlesk öltözetében (öltönyében)» (Életképek. 1847. II. 21–22.).

ZSOLDOS JENŐ.

Lönnrot Illés. Nyelvészárságban vetődött fel a kérdés, mikor jelent meg először a magyar irodalmi köztudatban Lönnrot Illés neve. Úgy vélem, ismeretlen adatot közlök a következő idézetben: Kovacsóczy Mihály folyóirata arról tudósít, hogy «A helsingfori finlandi tudós társaság, régi s új Finn-énekek és Balladák gyűjteményét akarja kiadni. E végre Lourot orvos, számos kirándulásokat tesz» (Literaturai Lapok. 1836. I. 23.). A Regélő Pesti Divatlap Finorszag népköltészete c. névtelen cikke Lönnrot művét is említi: «E nagyszerű költemény, Kalerval, 32 énekben, az utolsó évtizedben a nép ajka után leiraték s kiadott egy szorgalmas gyűjtő, Dr. Lönnroth Illés által...» (1842. 183.). A cikket Erdélyi János írta. Később szinte azonos fogalmazásban ismétli meg a kitételeket a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló előadásában (Kisf. Társ. Évlapjai. IV. Pest. 1844. 161.). Az Akadémia 21. nagygyűlésén (1859 dec. 9) választotta külső levelező tagjai közé Lönnrot Illést (Magy. Tudós Társ. Évkönyvei. IX. Buda. 1860. 78.).

ZSOLDOS JENŐ.

Németezni. Balassa József A nyelvek élete c. művében (Bp. 1938. 54.) említi, hogy a magyarítani szó eredete elhomályosul az efféle kitételekben: «ezt németül kellett megmagyarázni». Az elhomályosulás kezdeti időpontjában, amikor még érezték a szó alapjelentése és az idegen nyelven magyarázás fogalma között fennálló ellentétet, a német nyelvű szövegértelmezés megjelölésére a *németezni* szót használták. Rummy Károly György írja: A jénai egyetemen az exegetis tanára «a Genesiset magyarázta (németezte)» (Hasznos Mulatságok. 1833. I. 47.). A szót Ballagi szótároztta.

ZSOLDOS JENŐ.

Virgó. (Nyr. 69:28.) Beke Ödön említi ebben a cikkében a *virgódik* igének Vikár közölte *bajlódik, küzd, harcol* jelentését. Érdeemes talán megemlítenem, hogy ennek az igének elvonás útján képződött főnévi származékát ismerem szülőföldemről, Tolnából: a *virga* szót. Nem egyszer hallottam ily mondatot: *sok virgán ment át* --, sokat küzdött, bajlódott értelemben. Azt hiszem *virgódik*: *virga* azonos képzés, mint a *piszkál* igéből a *piszkafa*.

BUZÁS DEZSŐ.

Késleg, késen. Kriza szerint *késleg* hajtani a marhát a székelyeknél a. m. «tereh nélkül szabadon v. járomban, de teher nélkül hajtani» (Vadr.), pl. Csak *késleg* hajtottam az ökröket az erdőre, mert a szekeret most csinálják (Nyr 25:96). Csiksztdomokoson *késleg* nemcsak a rúdhoz fogott, járomban lévő marhákat lehet külön, s a szekérhez nem fogva hajtani, hanem a felhámozott lovat is (NyF 9:29). A szolnokmegyei Tiszaroffon már úgy mondják: *késen* 'üresen, teher nélkül' (Nyr 8:569). Hasonlóképp az Ormányságban: *késen, késön* hajtani a marhát 'szabadon, kötél nélkül' (Kiss G. 295). Az ormánysági adat már a régi Tszban megvan, CzF szerint pedig ott is mondják lovakról: *Késen* eresztetni a lovat. Kétségtelenül idetartozik ez a régi adat Nagybánya régi jegyzőkönyveiből: Mi-hent megszálltak, kést bocsátották lovaikat: azon szerszámostól (?) elbocsátották lovaikat legelni. A közlő Katona Lajos Szatmár vidékéről följegyezte ezeket, az általa sem értett, szintén idevágó kifejezéseket: *Kés* lovakkal vártuk; *kés* lovakat küldöttünk elébe (Nyr 15:278).

Ezek az adatok arra vallanak, hogy bennük egy -s képzős főnév rejlik. A MTsz szerint a *kés-kéтелен* 'kénytelen-kelletlen', akarva nem akarva' (Szatmár m. SzhSz) előtagjában is megvan. A *késkéтелен* már a régi nyelvben gyakori, a NySz számos példában idézi a *kéj* és a *kény* alatt. Geleji Katona így írja: *ké-s' kénytelen, kény s' kénytelen*, amiből az is kiderül, hogy az *s* itt nem képző, hanem kötőszó, s nél-

len, Coacte, Necessarie (1621), *ké-kéтелен* (Pázm. stb.), *nem keekete-len* (RMNy 2:227 NySz), *nem ken ketelen* ua. (1548 LevT 1:53). A Szamosháti nyelvjárásban *kévekéтелен, kéve s kételen*, akarva, nem akarva; *kénytelen-kelletlen* is használatos (Csüry), az Érdy-Kben pedig *nem keewe keetelen*, de másutt is (*nem kévekéтелен* MonIrók 3:144 NySz) A *kéтелен* (*kítelen*) *kénytelen, kellettlen* magában is előfordul mind a régi, mind a népnyelvben (NySz. MTsz. SzhSz). A *ké-kéтелен* alakból itt is kiválik egy *ké*-alapszó. Mármost szerintem a *ké-kéтелен* nominativus-alak, a *kén-kéтелен* pedig módhatározó. Minthogy azonban a tagadóképző -en-je is eredetileg határozórag volt, a *ké-kéтелен* is szolgáltathatott határozóul, anélkül, hogy az elsőtagon is kitették volna az -n ragot; majd az első tag hatása alatt a második tagba is befurakodott az -n, s így keletkezett a *kén/y/-kén/y/telen* változat; mikor pedig egyaránt használták már a *kéтелен* és *kén/y/telen* alakot, *ké-kéтелен* változat is lehetséges volt. Már rámutattam arra, hogy a *kéтелен* alapszava azonos a *kéj* szóval, s ennek a *kény* elhomályosult -n ragos alakja (Nyr 59:99). A *kéve-kéтелен* valószínűleg az *akarva, akaratlan* hatása alatt keletkezett, de a *kéj, kény* szónak is van *v*-tövű változata (*maga kévén* NySz, *kévés, kévös* 'kényes, rátartós' MTsz). Itt még vannak homályos részletek, de az valószínűnek látszik, hogy a *késleg, -en, -t*) és a *kény, kételen* alapszava a *kéj*, illetve a *ké-kéтелен* előtagja.

BEKE ÖDÖN.

Savanyú. Azt hiszem, Techert Józsefnek sikerült bebizonyítania, hogy a *savanyú* a só származéka, magyar földön keletkezett, s az eddig vele egyeztetett finnugor szavaktól külön kell választani (MNy 27:112). A *sóska, sós lórom* növénynevek és a *sóstej, aludttej* (újabb adat: Csiktusnád Nyr 24:476) ezt kétségtelenné teszik. Hódmezővásárhelyen, mint Kiss Lajos közli A szegény ember c. könyvében, a *sóska* 'a szőlő gyenge, új hajtása', melyet a gyermekek savanykás íze miatt megesznek.

Idetartozik a köv. adat is: *Oxygala*, *Savanyo tey*, *Sozott téy* (MA 1621), *Alutt téj*, *Szérdék*, *Sós téj* (PP). Nem értek azonban egyet Techerttel a *savanyú* elemeinek magyarázatában. Szerinte a só- (tó: *sava-*) alapszóhoz denom. -ny és denom. -ó képző járult. Véleményem szerint a *savanyú* -ó képzős melléknévi igenév (vö. a régi nyelvben *savanyó*, s a népnyelvben *sónyó*, *csónyó*, *sanyó*, *sónya*, *savanya* változatait, továbbá *savanyánn* ragos alakját), s ugyanolyan képzés, mint a *laponya* (1408 OklSz) ‚lapos térség, síkság‘, CzF. ‚régii tónév Hódmezővásárhely környékén‘ (későbbi neve *laponyag* Föld és Ember 8:164; vö. *Lapina*, *Lapinnya* rétnév, *Lapinadomb* szántó, Zemplén m. Dereglyő Nyr 37:95), *higonya-étel* ‚a tarhonyának higabb neme‘ (Baranya m. Nagyharsány MTsz, vö. *higányú* ‚folyó, nyúlós, nyálkásan folyó‘ CzF, *higonyuság* Cal. MA., *higányúság* PP *lentitia* a., vö. Nyr 57:130), *vizenyős* (MA). Nézetem szerint ezekben eredetileg *h* denominális ige-képző volt, s ehhez járult az -an, -en (régii -on, -ën) mozzanatos képző. Így keletkezett a *vörhenyő*, *porhanyó*, *vörhenyeges*, *pirhonyagos* melléknév (vö. fönt *laponyag*). Ezekben is elveszhet a *h*: *vörnyeges*, *poronyó*, *pirnyagos* (Beke Nyr 54:124).

BEKE ÜDÜN.

Marha. Ismeretes, hogy a *marha* eredetileg mindenféle dolgot, tárgyat jelentett. Szarvas Gábor még a csángóknál följegyezte a *marha* ‚vagyon‘ jelentését. Az újabb gyűjtések ezt nem közlik, de Wichmannál *Kindvieh*, *Vieh* (auch die *Pferde*) értelmzése is eredetibb szélesebb körű jelentésre mutat. A borsodmegyei Sátán is mondják: Van annak mindenféle marhája: réttye, feögygye, barma (MTsz). Egy felsőöri (Vas m.) mesében Pétérnek nem vót mássa, mind ë kokassa, Pálnak mők persze sok más marhája vót (NyF 9:15). Egy hétfalusi csángó mesében (A három *mirha*) a szögletben van a jelentésben: A szögletben van a három *mirha*. Egy arany óra, egy arany nyaklánc és egy nyakkendő (Brassó m. Tatrang MNGy 10:249).

Horger szerint a csángók mindennapi nyelvhasználatában a *mirha* szónak már nincsen meg e tágasabb jelentése, s az elbeszélő nem is tudta megmagyarázni értelmét. Horger azt mondja, hogy csak ebben az egy mesében fordul elő a *mirha* szó e jelentésben. Azonban ez tévedés, mert egy másik, szintén tatrangi mesében (Hogyan nyerte el a szegény csobán a császár leányát) is megvan a *mirha* eredetibb jelentése: Majd meglátom én es, hogy leveszitek-é a napot a csillagot és a holdat. Kötötték mind a három ember magukat, hogy ők má minden bizonyal leveszik azt a három *mirhát* (196). De a csobán azt a három *mirhát* vitte magával (197). Ugyanebben a mesében a *marha* köznyelvi alakjában és ‚barom‘ jelentésben is előfordul (198).

BEKE ÜDÜN.

Zöld sár. Az udvarhelymegyei Oklándon a sárgaságot *fekete sárgaságnak* nevezik (Nyr 34:104). Göcsejben azonban különbséget tesznek *sárgaság* és *fekete sárgaság* közt, s Szamosháton is *sárga* és *fekete sárgaság* van. A régi nyelvben a sárgaságot *sárnak* nevezték s akkor is megkülönböztettek *sárga* és *fekete sárt* (Nyr 66:71). Egy 17. századbeli csízio *zöldszárt* is említ: Fél szerü *Complexio* ez (t. i. a *Cholerikus*), *zöld sár* sok benne (Nyr 29:259). Amint kimutattam az ‚epe‘ jelentésű *sár* szó azonos a régi *sárga*‘ jelentésű *sár* szóval, s a sárgaságban szenvedő ember bőrének a színe a szalmasárgától a sötétzöldes sárgáig a legkülönbözőbb árnyalatú lehet, s ez az oka annak, hogy a *sárga* és a *zöld* színek összefügghetnek az *epe* névével. A *zöldszár* tehát a sárgaságnak zöldes árnyalata.

BEKE ÜDÜN.

Buzogány. Wichmannak a hétfalusi Csernátfaluban két nyelvmentere volt: Benedek Péter és Mihály. Mindkettőtől följegyezte a *buzogán* szót, az előbbi szerint jelentése: ‚Keule, Kolben; hölzerner od. eiser-ner Zuschlaghammer (der Schmiede; der Holzhacker)‘, az utóbbi szerint ‚Dummkopf‘. Ezt az utóbbi jelentést eddig még nem jegyezték föl, s ne-

héz is elképzelni, hogy jelenthet ugyanaz a szó bunkót és ostobát. A nép sok helyt buzogánynak, botikónak, butikónak hívja a gyékényt ágatlan szárával s hengeralakú termős virágzatával, mert valóban olyan, mint a bunkós bot, a buzogány. A németben is *Kolbe* 'buzogány, bunkósbot, gyékény'. A gyékény még *Narrenkolbe* is. *Kolbe* továbbá a bolondok kopaszra nyírt feje, ami nagyon hasonlított a gyékény virágzatához, a buzogányhoz. A *buzogány* szó tehát így kaphatta 'Dummkopf' jelentését. Bizonyítja ezt a *kopaszi kákó* kifejezés, melyet Hajdúszoboszlón az olyan gyerekek mondanak, akinek a haja nagyon rövidre van nyírva (MNy 5:96). Ugyanitt a *kopaszi kákó* még: hosszú 'gallyaitól letisztított kámpós bot, a zalamegyei Tapolcán pedig *kopasz kákó* a gyékény (uo.). Vö. MNy 6:147. BEKE ÜDÖN.

Horgos. Rubinyi följegyzése szerint a moldvai csángóknál *horgossz* 'lapos gyöngyosor' (Nyr 31:84). A szót Wichmann is följegyezte: *horgossz*, *horgossz-börgössz* 'mit buntent Perlenstickereien versehene rote od. schwarze Stirn- od. Halsbinde, ebensolches Hutband der jungen Männer' (az ikerszóra vö. *horgas-borgas* 'sokhajlású, girbegörbe', Hegyalja Kassai MTsz). Véleményem szerint a csángó *horgossz* azonos egy régi erdélyi ezüstpénzdarabnak, a *horgasnak* a nevével. Értéke kbl. 17 krajcár volt. Eredetileg bizonyára ebből az ezüstpénzből csináltak nyakláncot, mint a *parából*. A *para* tkp. török pénzegység, 1 *para* $\frac{5}{6}$ román bani volt a háború előtt, de általában pénzt is jelent, pl. *álló-para* 'tőkepénz', *apró-para* 'apró-pénz', 'arany-para', 'arany-pénz', *hal-para* 'halpénz, halpikkely' (Wichmann, Rubinyi Nyr 30:177). Az adat azért is becses, mert egy darabig csak az erdélyi szászok nyelvéből ismertük a szót (*horgasch*, *horgsch*), Melich csak 1901-ben találta meg egy régi magyar nyomtatványban e kifejezésben: *ött horgason vette* (Nyr 30:434), ami tkp. azt jelenti: 'lopta', Csefkő azonban 1925-ben Cserei egyik munkájában megtalálta a *horgas* szót eredeti jelentésében (MNy 21:198). BEKE ÜDÖN.

Haris (Nyr 67:52). Hangutánzó eredetének bizonyítéka a barkósági *harsol* ige, melyet a harisra mondanak, mikor szól. Ugyanitt a *haris* még 'nyekegő fűzfatrombita', *harsol* 'harissal trombitál' (Nyr 32:522). A madárnévvel azonos nyilván: *harissan* 'mérgesen, pattogóan, élesen', pl. Ej, csak né beszéljün kéd olyan *harissan* (Kiss G. Ormányság 284). Szólásban: *Szaváⁿ fog-gyák a harist* (Bakonyalja NyF 34:128, Udvarhely m. Siménfalva Nyr 26:43). *Éles a nyelve, mint a harisnak* (Zala m. Nyr. 25:475). Népdalban: *Árokparton szól a harismadár* (Somogy m. Pusztamegyes, 33:172, Szeged vid. Lőrincfalva, Kálmány Szeged népe 3:29). *Árokparton szépen szól a harismadár* (Törökbecse, 2:17).

BEKE ÜDÖN.

Sár haj. A MTsz a nyitramegyei Kolonból közli Erdélyi után a *sárhajú* 'sárgahajú' szót. Mivel a népnyelvben a *sár* szónak 'sárga' jelentése elavult, s csak összetételekben maradt fenn, fontos minden ide vágó adat. Így az ugyancsak nyitramegyei Gesztén följegyeztek egy népdalt, amelyben a *sár haj* szintén előfordul: Aggyig íelem véloágotat, Mig szie fújja soár hajamot, Szie nem fújja soár hajamot, Buvá íelem véloágotat (Nyr 29:142). Gimesen pedig egy szentiváni énekben fordul elő: Selyem soár hajó Magyar Ilonoának Hajoán felő gyöngy, Gyöngy koszoró, gyöngy. (282. A menyhei változatban: Selyem szoál hajó Magyar Ilona 283). A *sár haj* nyilván 'szőke haj', és a régiségben is van rá adat: *Sarhaiu* 1335, 1612, *Sarhayo* 1401, 1408, *Sarhayw* 1421, 1430, 1458, 1469, *Saarhayw* 1425 (OkI Sz); Aran zynnel fenlő zEEP *saar hayak* (NagyszK), szép *sár háját* (RMK 3:244) NySz. A NySz a 'sárga' jelentésű *sár* alatt közli Beythe Andrásból a *Sar fyu*, chyuda fa adatot, mely a ricínus nevű növény, ez a *sár* azonban az epesár, bilis, cholera nevével azonos. Hasonlóképpen a 2. *sár*, *sárvíz* 'epe, epesár' alá tartozik a MTsz-ben a *sárfümag* 'az Euphorbia latyris magva; amelyet hasajtószerül használnak' (Balaton mell.). BEKE ÜDÖN.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr évenként négyszer jelenik meg,

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, Németországban 5 márka.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

Orsz. Néptanulmányi Egyesület: 25.241

A MAGYAR NYELVŐR
szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

Telefón: 310—634.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antiquarium * Könyvkereskedés

Budapest, V, Gróf Tisza István ucca 14

Nagy raktárkészlet

nyelvészeti, néprajzi, régészeti és történelmi művekből.

Vásárolunk

tudományos műveket, értékesebb régi könyveket, régi térképeket, arcképeket és városi látképeket, magyar folyóiratok sorozatait és egyes számait.

TARTALOM:

<i>Balassa József</i> : Beszédhibák és nyelvtörténet	33
<i>Beke Ödön</i> : Enyhít, enyhely, enyett	37
<i>Fokos Dávid</i> : Finnugor-török mondattani egyezések. V.	39
Irodalom : Eliel Lagercrantz: Lappischer Wortschatz. (Beke Ödön). — Egy primitív nyelv képe. Alf Sommerfelt: La langue et la Société. (Knöpfler László). — A Kalevala legújabb kiadása (B. J.). <i>Balassa József</i> : A magyar nyelv szótára	43
Nyelvművelés : Cifra nyomorúság. (Túróczi-Trostler József). — Egy szónak két ellentétes jelentése. (Fokos Dávid). — Laboratórium, laboráns. Egyedülálló. Falra borsó? (Jozefovics Sári). — Dörög-tőnap. A névelő idegen tulajdonnév előtt. (B. J.)	47
Magyarázatok : Tábornszernagy. Forró tenger. (Beke Ödön). — Ábrahám-tól ábrándig. (Kardos Albert). — Harmadfű. Párhuzamos gondolatritmus. (Fokos Dávid). — Edény. Nyebeleg, nyebelgés. (Palotay Gertrud). — Lebeleg, nebeleg, nyebeleg. (Beke Ödön). — Barokk. Lönnrot Illés. Németezni. (Zsoldos Jenő). — Virgó. (Buzás Dezső). — Késleg, késen. Savanyú. Marha. Zöld sár. Buzogány. Horgos. Haris. Sár haj. (Beke Ödön).	50

A szerkesztésért Balassa József, a kiadásért Vikár Béla felelős.